

An Analysis of Patterns and Effective Criteria on Territorial Zoning in Iran

Hasan Masoudi ¹, Davood Amini^{2✉}, Hamed Ebrahimi ³

1. Department of Geography and Urban Planning, Faculty of Humanities, University of Tarbiat Modares, Iran.

E-mail: masoudihsn@gmail.com

2. Corresponding author, Assistant Professor , Department of Geography - Imam Ali Officer University, Iran.

E-mail: davoodamini1357@gmail.com

3. PhD in Geopolitics, Islamic Azad University, Tehran, Iran, Iran.

E-mail: ha4140009@yahoo.com

Article Info	ABSTRACT
Article type: Research Article Article history: Received: 21 May 2023 Revised: 23 November 2023 Accepted: 28 February 2024 Published: 21 June 2025 Keywords: Spatial Planning, Territorial planning, Region, Iran, AHP	Governments and societies have historically divided their territories into different regions and areas to better manage their land and preserve the territorial integrity of their country. This practice is now related to the concept of spatial planning, particularly "Territorial Zoning". Territorial Zoning aims to achieve cohesive management and the National Division of Labor, as well as utilize the potential of different regions to reduce territorial inequalities and imbalances. In Iran, Territorial Zoning has been implemented by various organizations over the past decades, with the most recent division into nine major regions in 2017. In this descriptive-analytical research, the extensive literature on Spatial planning and Territorial Zoning plans in Iran is reviewed, providing a comprehensive history of these programs. The research then critiques and analyzes these programs. The most important criteria influencing land zoning are identified and prioritized using the Analytic Hierarchy Process (AHP) method and the opinions of experts. According The findings of the research showed, respectively, the criteria of "cultural-social", "defense-military" and "political-administrative" and the sub-criteria of "environmental issues", "level of development of regions", "population distribution", "model and type of government" and "Threats and security issues" have the most importance in territorial zoning. The extraction of criteria and their prioritization for the regionalization of the country, which was done for the first time in this research, is considered the theoretical output of the research. Finally, based on the findings and results of the research, a proposed zoning for the country has been presented in the form of ten macro-territorial regions.
Cite this article: Masoudi, H., Amini, D., & Ebrahimi, H. (2025). An Analysis of Patterns and Effective Criteria on territorial Zoning in Iran. <i>Journal of Geography and Planning</i>, 29 (91), 59-89. http://doi.org/10.22034/gp.2024.56697.3138	
 © The Author(s). DOI: http://doi.org/10.22034/gp.2024.56697.3138 Publisher: University of Tabriz.	

Introduction

Spatial planning is considered as an important tool for achieving sustainable development and desirable governance in space. Spatial planning is a way to regulate the relationship between humans, space, and human activities that takes place at different levels and scales (national, regional, and local). Among them, the regional level has a special importance as it is considered as the basis for macro-level planning. Generally, the aim of defining a region and its spatial boundaries is to understand the scale of the problems, the type of issues raised, the necessary structures, laws and tools, and effective actions. Therefore, it can be said that in any type of spatial planning, the first step is territorial zoning and delineation of areas. Due to the importance of organizing and managing space and territory in the development of countries, governments throughout history have had a special seriousness in dividing their land space in a desirable way.

Iran is a vast country with an area of over 1,873,000 square kilometers, ranking as the 18th largest country in the world. It has various resources, ethnicities, and climates, which lead to different levels of development and justice. Due to these factors, the land of Iran has been divided into smaller regions multiple times by various organizations and in numerous programs and plans with the aim of "integrated land management" and "land division." However, the existing differences in the concept of land use planning and regional zoning in the country have prevented a complete consensus on this matter, and each organization presents its own specific zoning plan. Therefore, this research aims to examine the concepts of spatial planning and territorial zoning, investigate the evolution of zoning patterns in the country, and propose a desirable zoning pattern in the country by extracting effective indicators on regional zoning.

Data and Method

The spatial scope of the current research is the territorial domain of Iran and its nine regions. The research is practical in terms of objectives and descriptive-analytical in terms of research methodology. Generally, this study consists of three fundamental stages, including:

- 1- Extensive literature review and examination of the evolution of zoning patterns in the country and their shortcomings;
- 2- Extraction of effective criteria on territorial zoning and determination of their importance coefficients using the AHP model;
- 3- Proposing a new pattern of territorial zoning in the country.

Results and Discussion

As mentioned earlier, this research is based on three main stages, and the results and findings of the study are as follows:

1- Review of the evolution of zoning in the country

In general, Iran has been divided into smaller regions in various programs and plans, especially during the past 70 years. These developments can be categorized into two periods, before and after the Islamic Revolution, in the form of urban and socio-economic development plans. In total, 11 urban and development plans have been implemented in the country, and in each of them, territorial zoning has been mentioned several times. According to the research results, almost 23 zoning patterns have been proposed in the country, most of which have been based on the country's political divisions. Therefore, in the zoning that has been carried out in the country, administrative and political factors have been more influential, and less attention has been paid to natural factors and cultural and social characteristics.

2- Identification and extraction of effective criteria on land zoning

What is important in territorial zoning and based on which the land is divided into different regions are the criteria used in land division. In the first stage, by reviewing the literature on land use planning and zoning and related resources, five main criteria were identified, including "geographical-natural," "cultural-social," "economic," "political-administrative," and "defense-security," along with 51 sub-criteria. After further studies and considering the overlapping criteria used in various research, 28 sub-criteria were identified. Then, the identified criteria and sub-criteria were presented to 25 experts and stakeholders in the field through a pairwise comparison questionnaire, and their scores and importance coefficients were determined using the AHP model. According to the research findings, the most important criteria in territorial zoning are "cultural-social," "defense-military," and "political-administrative," respectively, along with sub-criteria such as "environmental issues," "level of development in regions," "population distribution," "government type and pattern," and "threats and security issues."

3- Proposing a new pattern of land zoning in the country

In general, territorial zoning can be done in two ways, "performance-based" and "political-administrative-based" which, as this research shows, political-administrative-based zoning has more desirability in Iran. Finally, based on the analyses and considering the effective criteria in territorial zoning, the authors proposed a new zoning pattern consisting of ten major regions. In the proposed zoning, efforts have been made to have a reasonable proportion between the population distribution and the area of each region since planning and designing in our country is often based on the population.

Conclusion

Throughout history, different lands and countries, including Iran, have divided their territories into multiple regions for better administration and preservation of territorial integrity. Today, this is recognized through spatial planning to utilize the capacities and capabilities of different regions in order to reduce imbalances and achieve better territorial management. This research has been developed with the aim of analyzing territorial zoning patterns in the country and identifying effective criteria for land zoning in the country. In this regard, by examining the evolution of zoning in the country, it was found that most zoning in the country has been based on political-administrative divisions, and each organization has presented its own specific zoning according to its needs. Based on this, the authors sought to extract effective criteria for territorial zoning through expert opinions and previous research and present their desired zoning pattern by applying them.

الگوها و معیارهای مؤثر بر منطقه‌بندی سرزمینی در ایران

حسن مسعودی^۱، داود امینی^۲✉، حامد ابراهیمی^۳

۱. گروه جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، دانشگاه تربیت مدرس. رایانامه: masoudihsn@gmail.com
 ۲. نویسنده مسئول، گروه جغرافیا، دانشگاه امام علی (ع)، رایانامه: davoodamini1357@gmail.com
 ۳. گروه جغرافیای سیاسی، واحد تهران مرکز، دانشگاه آزاد اسلامی ع. رایانامه: abcdef@tabrizu.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۲/۳۱ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۰۹/۰۲ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۲/۰۹ تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۳/۳۱ کلیدواژه‌ها: آمایش سرزمین، برنامه‌ریزی فضایی، منطقه‌بندی سرزمین، منطقه، تحلیل سلسله مراتبی (AHP)، ایران	دولت‌ها و جوامع مختلف در طول تاریخ، همواره پهنه سرزمینی خود را در راستای اداره بهتر کشور و حفظ تمامیت ارضی آن، به نواحی متعدد تقسیم نموده‌اند. این موضوع با مفهوم «منطقه‌بندی سرزمین» مطرح است که در آن با تقسیم سرزمین به نواحی و مناطق مختلف، به دنبال مدیریت منسجم و تقسیم کار سرزمینی و بهره‌گیری از پتانسیل‌های مناطق در جهت کاستن از نابرابری‌ها و عدم تعادل‌ها می‌باشد. ایران، کشوری پهناور با اقلیم‌ها و فرهنگ‌های متنوع است که در طول دهه‌های گذشته بارها توسط سازمان‌های مختلف به مناطق متعددی تقسیم شده است. منطقه‌بندی‌های پیشین، متناسب با نیاز هر سازمان بوده و بدون توجه به تمایزات منطقه‌ای و در نظر گرفتن معیار خاصی صورت گرفته‌اند. از سوی دیگر، با وجود گذشت بیش از هفت دهه از آغاز برنامه‌ریزی و منطقه‌بندی در کشور، همچنان در ارائه الگوی مطلوب منطقه‌بندی در کشور اختلاف نظر وجود دارد. از همین رو، پژوهش حاضر با هدف تحلیل الگوهای منطقه‌بندی در کشور، نقد و آسیب‌شناسی آن‌ها و در نهایت ارائه الگوی مطلوب منطقه‌بندی تدوین شده است. این تحقیق که از نوع توصیفی - تحلیلی می‌باشد، در ابتدا با مرور گسترده ادبیات تحقیق، تاریخچه‌ای جامع از سیر برنامه‌های آمایشی و منطقه‌بندی در کشور ارائه داده و سپس به نقد و بررسی آن‌ها می‌پردازد. بررسی‌های صوت گرفته نشان می‌دهد که مجموعاً بیش از ۲۰ منطقه‌بندی در کشور ارائه شده است که عمدتاً متأثر از تقسیمات سیاسی کشور بوده‌اند و عوامل طبیعی و انسانی در آن‌ها کم‌تر نقش داشته است. در ادامه، با مطالعه ادبیات تحقیق و بهره‌گیری از نظرات متخصصان و روش AHP، مهم‌ترین معیارهای مؤثر بر منطقه‌بندی سرزمینی شناسایی و اولویت‌بندی شد. یافته‌های تحقیق نشان داد به ترتیب معیارهای «فرهنگی - اجتماعی»، «دفاعی - نظامی» و «سیاسی - اداری» و زیرمعیارهای «مسائل محیطی»، «سطح توسعه‌یافتگی مناطق»، «پراکنش جمعیت»، «الگو و نوع حکومت» و «تهدیدات و مسائل امنیتی»، بیشترین اهمیت را در منطقه‌بندی سرزمینی دارا می‌باشند. در نهایت، بر مبنای یافته‌ها و نتایج تحقیق، منطقه‌بندی پیشنهادی برای کشور در قالب ده منطقه کلان سرزمینی ارائه گردید. پیروی از تقسیمات سیاسی کشور یکی از مهم‌ترین معیارهای مؤثر بر منطقه‌بندی سرزمین می‌باشد که در الگوی پیشنهادی به آن توجه شده است. این مقاله، از این منظر که در مرور منطقه‌بندی‌های پیشین و معیارهای مؤثر بر آن به یک جامع‌نگری کلی رسیده است؛ دارای اهمیت بالایی بوده و از سوی دیگر در سطح بین‌المللی نیز می‌تواند کارکردهای مثبت و مؤثری به دنبال داشته باشد.

استناد مسعودی، حسن؛ امینی، داود؛ و ابراهیمی، حامد (۱۴۰۴). الگوها و معیارهای مؤثر بر منطقه‌بندی سرزمینی در ایران. *جغرافیا و برنامه‌ریزی*، ۲۹ (۹۱)، ۸۹-۵۹.

<http://doi.org/10.22034/gp.2024.56697.3138>

© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه تبریز.

مقدمه

مکان و فضا، دو مفهوم اصلی در دانش جغرافیا هستند که اولی بر استقرار پدیده‌های جغرافیایی تأکید دارد (مؤمنی و همکاران، ۱۳۹۲: ۴۶) و دومی، به عنوان مفهومی پیچیده و مبهم، طبیعی و بدون مرز، ناملموس و بدون شکل تعریف می‌شود که از نظر فلسفی بر مکان ارجحیت می‌یابد (شکوئی و افروغ، ۱۳۷۴: ۲۵). فضا ظرف مشترک طبیعت، انسان و فعالیت‌های اوست (قربانی، ۱۳۹۳: ۱۰) و سازمان فضایی مبین نحوه آرایش اجزای تشکیل دهنده فضا و کارکردپذیری و نقش هر یک از این اجزا در عرصه فضایی است (سازمان برنامه و بودجه استان تهران، ۱۳۹۷: ۱۱). یکی از ابزارهای ساماندهی فضاهای جغرافیایی در دنیای امروز، آمایش سرزمین یا برنامه‌ریزی فضایی می‌باشد (سرور و همکاران، ۱۳۹۸: ۱۸) که به عنوان ابزاری مهم برای دستیابی به توسعه پایدار و حکمروایی مطلوب در فضا در نظر گرفته می‌شود (لیو و زو، ۲۰۲۱). آمایش سرزمین، راهی برای تنظیم رابطه انسان، فضا و فعالیت‌های انسانی است (مؤمنی و همکاران، ۱۳۹۲: ۴۶) و هدف اصلی و نهایی از تهیه آن، در درجه اول، بهره‌برداری منطقی از کلیه امکانات و منابع و در درجه دوم، ارائه بهینه خدمات به حداکثر مناطق و نواحی در پهنه سرزمینی می‌باشد (ابراهیم‌زاده و همکاران، ۱۳۹۱: ۲۱۷). به بیان دیگر، آمایش سرزمین به منظور استفاده منطقی از تمام ابزارها و توانایی‌های سرزمین برای پیشبرد وضعیت مادی و معنوی جامعه، به ساماندهی و انتظام رابطه بین انسان، فضا و فعالیت‌های انسان در مکان می‌پردازد (شهبازبکیان و حبیب‌زاده، ۱۴۰۱: ۱۸۸).

به طور معمول مطالعات آمایش سرزمین در سطوح و مقیاس‌های متفاوتی (ملی، منطقه‌ای و محلی) انجام می‌شوند (ویگار، ۲۰۰۹)؛ که در این میان، مناطق و نواحی سرزمینی از اهمیت ویژه‌ای برخوردار بوده و شناسایی و مطالعه آن‌ها ضرورت خاصی دارد؛ چرا که به عنوان پایه و مبنای برنامه‌ریزی‌های کلان در نظر گرفته می‌شوند (پوراحمد، ۱۳۸۰: ۴۸۰). در مجموع، هدف از تعریف منطقه و تحدید فضایی آن، شناخت مقیاس برخورد با مسائل، نوع مسائل مطروحه، تشکیلات، قوانین و ابزار مورد نیاز و اقدام‌های مؤثر می‌باشد (ثامنی و پوراصغر سنگاچین، ۱۳۹۸: ۸). بنابراین، با شناخت و ایجاد مناطق و تغییر یا اصلاح آن‌ها، می‌توان به اداره بهینه و بهره‌برداری مطلوب‌تر از ظرفیت‌ها و استعدادهای مناطق دست یافت (جعفری‌زاده، ۱۳۹۲: ۶). در مجموع، در هر گونه برنامه‌ریزی از نوع آمایش سرزمین، اولین قدم منطقه‌بندی و تعیین مناطق است (توکلی و همکاران، ۱۳۹۷: ۱۵۷). بنابر اهمیت ساماندهی و آمایش فضا و سرزمین در توسعه کشورها، دولت‌ها نسبت به تقسیم فضای سرزمینی خود به شکل مطلوب، جدیت خاصی داشته و دارند (مددی، ۱۳۹۵: ۴). لذا، تقسیم سرزمین به واحدهای کوچک‌تر (منطقه‌بندی)، کمک می‌کند تا با بهره‌گیری از امکانات و استعدادهای موجود، تصمیمات اساسی در مورد چگونگی رشد مناطق و نواحی اتخاذ شود و با بهینه کردن فضاها، کارکردها و فعالیت‌ها، کشور را بهتر اداره نمود (احمدی‌پور و همکاران، ۱۳۹۳: ۲).

در حال حاضر، دولت‌ها - به ویژه در کشورهای در حال توسعه - با چالش‌های اساسی و متعددی مواجه می‌باشند که عدم تعادل‌های فضایی و نابرابری‌های اقتصادی و اجتماعی از جمله آن‌ها می‌باشد (لیز، ۲۰۱۰). در این بین، ایران کشور پهناوری است که با بیش از یک میلیون و ۸۷۳ هزار کیلومتر مربع وسعت (نامی و حیدری‌پور، ۱۳۹۱: ۲۳۳)، به عنوان هجدهمین کشور وسیع جهان به شمار می‌رود و با برخورداری از منابع، قومیت‌ها و اقلیم‌های متفاوت، سطوح مختلفی از توسعه و عدالت در آن دیده می‌شود (ثامنی و پوراصغر سنگاچین، ۱۳۹۸: ۶). توسعه یک‌سویه، نامتوازن و بدون برنامه شهرها، جمعیت‌ها و فعالیت‌ها در پهنه سرزمین ایران، از جمله مسائل و مشکلاتی می‌باشد (محمودی و احمدی‌فروشان، ۱۳۸۹: ۹۴) که موجب شده است برنامه‌ها و سیاست‌های مختلفی در کشور - به‌ویژه در دهه‌های پس از انقلاب اسلامی - در راستای رفع این تعارضات، تدوین و به اجرا درآید (قاجارخسروی، ۱۳۸۹: ۹۱). برنامه‌های آمایش سرزمین از جمله این طرح‌ها می‌باشند که با هدف کاهش سطوح اختلافات

¹ - Liu and Zhou

² - Vigar

³ - Lees

منطقه‌ای و دستیابی به توسعه‌ای متعادل، بهره‌گیری از قابلیت‌ها و ظرفیت‌های مناطق و در مجموع دستیابی به اهداف توسعه پایدار ملی در کشور به انجام رسیده‌اند (زالی و همکاران، ۱۳۹۳: ۶۰ و ۶۱).

ایران، هجدهمین کشور پهناور جهان است و در طول دهه‌های گذشته، قبل و بعد از انقلاب بارها به مناطق متعدد تقسیم‌بندی شده است؛ و هر سازمانی متناسب با ویژگی‌های اقتصادی، اجتماعی، سیاسی و امنیتی کشور، با استفاده از معیارهای مختلف و گاه‌ا‌بدون در نظر گرفتن معیار خاصی، کشور را به مناطق متعدد تقسیم نموده است. آنچه در این بین اهمیت دارد، این است که در کشور پهناوری چون ایران با جغرافیای طبیعی، فرهنگی و اجتماعی متفاوت، توسعه منطقه‌ای و سرزمینی نمی‌تواند یکسان رخ دهد و برای همه مناطق نمی‌توان نسخه واحد پیچید. این مورد یکی از دلایل اصلی شکست انواع طرح‌ها و برنامه‌ها در کشور می‌باشد و اگرچه با هدف کاهش نابرابری‌ها صورت گرفته‌اند، اما در برخی از موارد منجر به تشدید عدم تعادل‌ها شده‌اند. در راستای دستیابی به اهداف آمایش سرزمین در کشور، سازمان‌ها و دستگاه‌های اجرایی مختلف بنابر نیاز خود نسبت به منطقه‌بندی سرزمین دست به کار شده و انواع مختلفی از منطقه‌بندی در کشور را با دو هدف کلی «مدیریت منسجم قلمرو سرزمینی» و «بسترسازی برای تخصص‌گرایی و تقسیم کار درون سرزمینی»، پیشنهاد و ارائه نموده‌اند (ثامنی و پوراصغر سنگ‌اچین، ۱۳۹۸: ۶). با این وجود، اختلاف و افتراق موجود به لحاظ مبانی، تعاریف، معیارها و شیوه‌های منطقه‌بندی، سبب شده است تا کماکان همان نگاه سنتی در این زمینه حاکم باشد و با گذشت سالیان طولانی از شروع برنامه‌ریزی منطقه‌ای و آمایشی در جهان به طور عام و ایران به طور خاص، هنوز اجماع کاملی در مورد مفهوم منطقه و منطقه‌بندی به وجود نیامده است و هر سازمان به تناسب ویژگی‌های اقتصادی، اجتماعی، سیاسی و بوم‌شناختی، با در نظر گرفتن معیارهای مختلف، الگوهای متفاوتی از منطقه‌بندی سرزمین را بر می‌گزیند. از یک سو، ایران کشوری پهناور با اقلیم‌ها، فرهنگ‌ها و قومیت‌های متنوع است و از سوی دیگر تخصیص منابع و امکانات در کشور عادلانه نبوده و سطوح متفاوتی از توسعه در کشور مشاهده می‌شود. این موارد لزوم تقسیم سرزمین به مناطق خردتر و متعادل‌تر را دوچندان می‌کند. علاوه بر این، همان‌طور که پیش‌تر اشاره شد، در طول ادوار گذشته معیارهای متفاوتی در منطقه‌بندی کشور مدنظر بوده است. این معیارها عمدتاً سلیقه‌ای بوده و مبنای علمی و کارشناسی نداشته‌اند. تعدد منطقه‌بندی‌ها چه در گذشته و چه در حال حاضر مسائلی را موجب می‌شود که نتیجه آن فاصله گرفتن از اهداف آمایش سرزمین است. لذا، منطقه‌بندی در عصر امروز به ویژه در ایران پهناور با جغرافیای طبیعی و انسانی متنوع امری بدیهی و اساسی است و نداشتن الگوی مطلوب موجب شده است تا از یک سو هر سازمانی الگوی خود را در نظر گرفته و متناسب با آن برنامه‌ها و سیاست‌های توسعه‌ای خود را در پیش گیرد که پیامد آن موازی‌کاری، عدم هماهنگی و دست نیافتن به نتایج مطلوب است. از دیگر سو، برنامه‌ها و سیاست‌های متعدد و عدم التزام به یک الگوی واحد، نابرابری‌ها و عدم تعادل‌ها در پهنه سرزمینی را نیز تشدید نموده و به موجب آن برخی مناطق توسعه یافته و بعضی دیگر از مسیر توسعه دور شده‌اند. پیروی از یک الگوی مطلوب در کشور موجب توسعه پایدار ملی، توزیع عادلانه منابع و امکانات، توسعه اقتصادی، مدیریت بحران و کاهش ریسک بلایا و غیره می‌شود که در نهایت تعادل توسعه در پهنه سرزمینی را به همراه خواهد آورد. این امر در سند آمایش سرزمین (۱۳۹۹) نیز مد نظر بوده بر اساس آن منطقه‌بندی سرزمین، امری حیاتی می‌باشد و ضروری است همه سازمان‌ها و نهادهای حکومتی آن را لحاظ نموده و مرزهای خود را مبتنی بر یک الگوی منطقه‌بندی که لزوماً توسط شورای عالی آمایش سرزمین تهیه می‌شود، قرار دهند. در همین سند، شورای عالی آمایش سرزمین مؤلف شده است تا ظرف یکسال آینده نسبت به منطقه‌بندی سرزمین اقدام نماید. این موارد حاکی از اهمیت بالای منطقه‌بندی در کشور می‌باشد. برای آن که بتوان به یک الگوی مطلوب از منطقه‌بندی دست یافت، نیاز است تا الگوهای پیشین بررسی و تحلیل شده، معیارهای مؤثر بر منطقه‌بندی استخراج و در نهایت با بهره‌گیری از این معیارها و تجارب گذشته اقدام به ارائه الگوی نوین نمود. از همین رو، تحقیق حاضر قصد دارد ضمن بررسی اسناد و گزارش‌های موجود، در ابتدا نگاهی گذرا بر سیر تحول و تطور منطقه‌بندی در کشور داشته باشد. از این طریق می‌توان علاوه بر شناخت روندهای گذشته، از چالش‌ها، نواقص و مشکلات منطقه‌بندی‌های پیشین آگاهی یافت، آن‌ها را نقد و آسیب‌شناسی کرده و در ارائه الگوهای جدید از تجربیات گذشته بهره برد. سپس، با مطالعه مبانی نظری تحقیق و با بهره‌گیری از نظرات متخصصان امر، مهم‌ترین معیارها و شاخص‌های مؤثر در منطقه‌بندی کشور شناسایی شده و در نهایت، با بکارگیری

معیارهای استخراج شده، منطقه‌بندی پیشنهادی خود را ارائه دهد. بر همین اساس، تحقیق حاضر به دنبال پاسخ‌گویی به سؤالات ذیل می‌باشد:

- سیر تحول و تطور الگوهای منطقه‌بندی در کشور به چه صورت بوده است؟

- چالش‌ها و مسائل مطرح در برنامه‌ریزی آمایش سرزمین و منطقه‌بندی در کشور چیست؟

- مهم‌ترین معیارهای مؤثر بر منطقه‌بندی سرزمینی کدام‌اند؟

- الگوی مطلوب منطقه‌بندی در کشور به چه صورت می‌تواند باشد؟

بررسی پیشینه پژوهش نشان می‌دهد که اغلب پژوهش‌هایی که در پهنه سرزمینی انجام شده‌اند، تقسیمات کشوری و تحولات آن را مطالعه نموده و تنها در محدود تحقیقاتی مناطق کلان سرزمینی مدنظر بوده است. ثامنی و پوراصغر سنگاچین (۱۳۹۸)، در پژوهشی با عنوان «منطقه‌بندی سرزمینی و تقسیم کار ملی»، با تحلیل محتوا به بررسی الزامات منطقه‌بندی سرزمینی در ایران و پیشینه این مقوله در تاریخ نظام برنامه‌ریزی کشور پرداخته‌اند. در این پژوهش، به انواع منطقه‌بندی‌ها در کشور به طور خلاصه اشاره شده، برخی از مهم‌ترین موانع و مشکلات منطقه‌بندی در کشور تشریح و شیوه نوینی از منطقه‌بندی منطبق بر شش منطقه کلان ارائه شده است. توکلی و همکاران (۱۳۹۷)، در تحقیقی تحت عنوان «تحلیل الگوی منطقه‌بندی آمایش سرزمین در ایران از پسامشروطه تا به حال»، ضمن تبیین مبانی مرتبط با مفهوم منطقه‌بندی و آمایش سرزمین، سیر تحول مطالعات منطقه‌بندی در سده اخیر را ارزیابی نموده‌اند. علاوه بر این، در این مقاله اشاره کوتاهی نیز به وضعیت آمایش سرزمین در ایران از ابتدا تاکنون و سابقه برنامه‌ریزی در کشور شده است. حسن‌آبادی و غلامرضایی (۱۳۹۶)، در مطالعه‌ای نظام تقسیمات کشوری در ایران را بررسی نموده و در صدد پاسخ‌گویی به این سؤال بوده‌اند که با در نظر گرفتن دو متغیر علمی و جغرافیایی چگونه می‌توان مدل مطلوبی از نظام تقسیمات کشوری در ایران ارائه داد. محققان استدلال می‌کنند که نظام تقسیمات کشوری در ایران عمدتاً ماهیت سیاسی و تا حدودی جمعیتی دارد و متغیرهای علمی و جغرافیایی کم‌تر در آن تأثیرگذار بوده‌اند. لیو و زو^۱ (۲۰۲۱)، در مقاله‌ای با عنوان «آمایش سرزمین و سیستم حاکمیت ملی در چین»، در ابتدا به تشریح مفهوم آمایش سرزمین پرداخته و سپس تاریخچه تکامل این مفهوم در چین را تحلیل می‌نمایند. نتایج پژوهش نشان می‌دهد که کشور چین به دلیلی فقدان سیستم برنامه‌ریزی فضایی و قوانین دقیق و برتر، با مشکلات عدیده‌ای مواجه است؛ که در راستای حل این مسائل دولت چین ملزم به در نظر گرفتن پیشینه و تجارب موجود، پیروی از قوانین و انطباق وضعیت‌ها و شرایط محلی و ملی با یکدیگر می‌باشد. کازمارک^۲ (۲۰۱۶)، در پژوهشی نظام تقسیم اداری لهستان و سیر تحول آن را ارزیابی و ویژگی‌های اصلی تقسیمات سرزمینی در این کشور را به صورت سیستماتیک ارزیابی کرده‌اند. بر اساس یافته‌های تحقیق، تمکززدایی قدرت و حکومت در کشور و تجدید مدیریت‌های محلی، دو عامل اصلی در تغییر تقسیمات اداری کشور لهستان در ۲۵ سال گذشته بوده‌اند. همچنین، محقق اصلاح در ساختار اداری و حکومتی را به عنوان راه‌حل پیشنهادی توصیه می‌کند و بیان می‌دارد تقسیم سرزمین باید ارتباطات اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی در بین واحدهای سرزمینی را در نظر بگیرد. پاون^۳ و همکاران (۲۰۱۳)، در مطالعه‌ای تحت عنوان «مطالعه تقسیم سرزمینی و توسعه منطقه‌ای در رومانی»، به بررسی منطقه‌بندی در کشور رومانی و بهینه سازی تقسیم اداری در این کشور پرداخته‌اند. این تحقیق بر لزوم توجه به عوامل اقتصادی، اجتماعی، تاریخی، جغرافیایی و طبیعی، فرهنگی و سنتی در تقسیم سرزمین تأکید داشته است.

^۱ - Liu & Zhou

^۲ - Kaczmarek

^۳ - Paun

نواوری تحقیق حاضر نسبت به تحقیقات صورت گرفته، جامع‌نگری آن در تعیین معیارهای منطقه‌بندی است. برای اولین بار بر اساس مصاحبه‌های بعمل آمده با متخصصین و کارشناسان نظامی و امنیتی کشور در رده‌های بالای فرماندهی در ستاد کل نیروهای مسلح جایگاه معیارهای نظامی-امنیتی به شکل تلفیقی با سایر معیارها در منطقه‌بندی کشور لحاظ گردیده است.

مبانی نظری

۱- آمایش سرزمین

واژه «آمایش» اقتباس شده از واژه «Amenager» در زبان فرانسه و برگرفته از ریشه فعل «آماندن» و «آمودن» می‌باشد که در لغت‌نامه دهخدا به معنای آمیختن، در نشاندن، مستعد کردن، آراسته کردن و در کنار هم چیدن و در فرهنگ معین به معنای آراستن، مهیا کردن و آماده کردن است (ابراهیمی، ۱۳۹۶: ۶). «آمایش سرزمین» نیز، در اصل نوعی برنامه‌ریزی فضایی در سطح ملی تلقی می‌شود که در بسیاری از منابع، محققان متعددی این دو مفهوم یعنی «برنامه‌ریزی فضایی» و «آمایش سرزمین» را به یک معنی و به جای یکدیگر بکار برده‌اند (از جمله: هشبجین و صالحی‌بابامیری، ۱۳۹۶؛ صرافی، ۱۳۹۵؛ سعیدی، ۱۳۹۱؛ ایمانی جاجرمی و دباغی، ۱۳۹۴؛ حاتمی‌نژاد و عمو، ۱۳۹۸؛ سازمان برنامه و بودجه، ۱۳۹۷). آمایش سرزمین را می‌توان به مثابه روح سازمان‌دهی فضا و توسعه یک منطقه یا یک کشور دانست (آلبرشتس؛ ۲۰۰۴). این اصطلاح، نخستین بار در منشور برنامه‌ریزی منطقه‌ای/فضایی اروپا در سال ۱۹۸۳ ارائه و در سال ۱۹۹۹ به طور رسمی مطرح و تعریف شد (لیو و زو، ۲۰۲۱). آمایش سرزمین، همچون ابزاری مهم در حکمروایی و مقابله با نابرابری‌های منطقه‌ای در نظر گرفته می‌شود (ونگ و شین، ۲۰۱۶) که می‌تواند به یکپارچه‌سازی سیاست‌ها و برنامه‌ها در چشم‌انداز بلندمدت و جامع کمک کند (ون‌آشه و جانیکوف، ۲۰۱۲). بنابراین، آمایش سرزمین یک برنامه مطلوب برای توسعه و حفاظت از فضای آینده می‌باشد که هدف اصلی از تهیه آن، جبران کاستی‌ها و نواقص موجود و تخصیص بهینه منافع و منابع در پهنه سرزمینی است و به عنوان فرآیندی در نظر گرفته می‌شود که منجر به انسجام سرزمینی و تقسیم کار ملی می‌شود (لیو و زو، ۲۰۲۱). آمایش سرزمین به شدت با توسعه و انسجام (یکپارچگی) سرزمینی مرتبط است (مدیروس، ۲۰۱۹). سازمان خوار و بار و کشاورزی ملل متحد، آمایش سرزمین را ابزاری مهم برای اداره سرزمین می‌داند که چارچوبی کلی برای نحوه استفاده از زمین و منابع را ارائه می‌دهد و می‌تواند به میزان قابل توجهی در دستیابی به پایداری اجتماعی، اقتصادی و محیط‌زیستی کمک کند (فاتو، ۲۰۲۰). آمایش سرزمین از نظریه‌ها و رویکردهای مختلفی چون قطب رشد، نظریه توسعه فضایی، عدالت فضایی، رشد و بهره‌وری، نظریه زیست‌منطقه‌گرایی، مکان - مرکزی، مرکز - پیرامون، پخش فضایی و عدم تمرکز مکانی فعالیت‌ها بهره می‌گیرد و به اهداف توسعه منطقه‌ای، طراحی مطلوب سکونت‌گاه‌های انسانی، نظام متعادل شهر و روستا و فعالیت‌های همگن اقتصادی - اجتماعی توجه اساسی دارد (قنبری و همکاران، ۱۴۰۱: ۲۸۸).

در مجموع، با توجه به مطالب گفته شده، می‌توان گفت آمایش سرزمین مجموعه‌ای از دانش‌ها، فنون، اصول، سیاست‌ها، برنامه‌ها و اقدامات هماهنگ، منسجم و بلندمدتی است که به منظور ساماندهی و نظم بخشیدن به فضای سرزمینی به کار گرفته می‌شود تا رابطه انسان، فضا و فعالیت‌ها به صورت متوازن و متعادل تنظیم شود و با تخصیص بهینه منابع و امکانات انسجام سرزمینی و تقسیم کار ملی بهبود یابد. چنین استنباط می‌شود که وجه اشتراک تمامی دیدگاه‌ها و تعاریف ارائه شده در ارتباط با

¹ - Albrechts

² - Liu and Zhou

³ - Wang and Shen

⁴ - Van Assche and Djanibekov

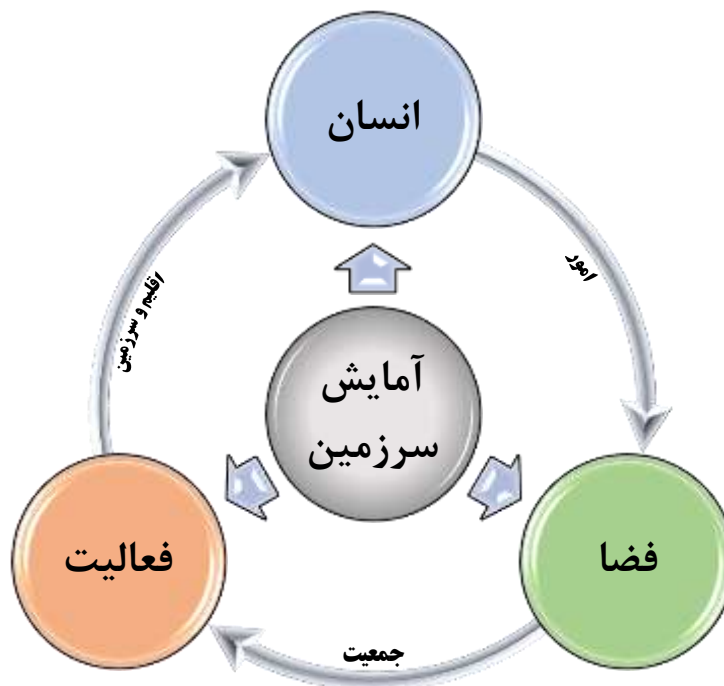
⁵ - Liu and Zhou

⁶ - Medeiros

⁷ - Food and Agriculture Organization (FAO)

⁸ - FAO

مفهوم آمایش سرزمین سه عنصر اساسی یعنی: انسان، فضا و فعالیت‌های انسان (در فضا) می‌باشد؛ که آمایش سرزمین به تنظیم رابطه بین این عناصر و ساماندهی و تعادل بخشی آن‌ها در پهنه سرزمینی می‌پردازد (شکل ۱).

شکل (۱). عناصر تشکیل دهنده آمایش سرزمین (مأخذ: احمدی پور و همکاران، ۱۳۹۳: ۳)

۲- منطقه

به موازات تکامل فلسفه و علم جغرافیا و شروع کار مطالعات اکولوژیکی، عده‌ای از جغرافیدانان سعی نمودند بر خلاف دوره‌های گذشته، مفاهیمی چون منطقه و ناحیه را بر مبنای ویژگی‌های طبیعی و فرهنگی بر بخش‌هایی از سیاره زمین اطلاق کنند که عمدتاً دست انسان مرزهای آن را مشخص و معلوم کرده باشد و نه صرفاً دست طبیعت و عوامل محیط طبیعی (شکوئی، ۱۳۸۷: ۲۱). لذا، یکی از اساسی‌ترین مشکلات در برنامه‌ریزی منطقه‌ای، تعریف منطقه و محدوده و قلمرو آن می‌باشد (آسایش، ۱۳۸۹: ۴۱)؛ که بر اساس آن، تعاریف و نظرات متعددی نیز ابراز شده است. در واقع، می‌توان گفت منطقه بخشی از یک کشور یا سرزمین است که دارای ویژگی‌های مشترک است و وحدت آن ناشی از داده‌های آب و هوایی، گیاهی، ناهمواری، اقتصادی، سیاسی، اداری و فرهنگی می‌باشد (Nationalgeographic.org). در تعریف و تحدید یک منطقه، قرابت و تجانس، از معیارهای مهمی هستند که بر مبنای آن مناطق به صورت همگون و در مجاورت یک‌دیگر قرار می‌گیرند (زیگلر^۱، ۲۰۰۰). در اصل منطقه از هر دیدگاهی و با هر تخصصی که تعریف شود باید چهار مشخصه کلی داشته باشد: ۱) بخشی از فضا و سرزمین را شامل شود؛ ۲) در تعدادی از عوامل و ویژگی‌های خود وجه اشتراک داشته باشد؛ ۳) دارای روابط عملکردی در شاخص‌ها باشد و ۴) بعد از سطح ملی و بالاتر از سطح شهری قرار گیرد (زیاری، ۱۳۹۳: ۴۰). لذا، منطقه مفهومی چند بعدی و پیچیده و متمایز از سایر مناطق است (شیرزاد مرگای، ۱۳۹۲: ۱۹) که می‌تواند برای تجزیه و تحلیل‌ها و برنامه‌ریزی منطقه‌ای و آمایش سرزمین مورد استفاده قرار گیرد (سازمان ملل، ۲۰۰۸).

^۱- Ziegler

^۲- United Nations (UN)

بنابراین، منطقه را می‌توان شالوده مکانی طرح‌های آمایشی دانست؛ و آمایش سرزمین، زمینه اصلی تهیه برنامه‌های توسعه اقتصادی - اجتماعی منطقه را فراهم می‌کند و ابزار اصلی تلفیق برنامه‌ریزی اقتصادی - اجتماعی با برنامه‌های فیزیکی - فضایی می‌باشد (پاپلی‌یزدی، ۱۳۸۳: ۳). برنامه‌های آمایشی در در بررسی مناطق بایستی به سه پرسش اساسی پاسخ دهند که عبارتند از:

- در حال حاضر منطقه چه وضعیت و موقعیتی دارد؟
- منطقه به کجا می‌خواهد برود و چه آینده‌ای می‌توان برای آن متصور بود؟
- منطقه چگونه به اهداف تعیین شده دست می‌یابد؟ (توکلی و همکاران، ۱۳۹۷: ۱۵۸).

۳- منطقه‌بندی سرزمینی

منطقه‌بندی، مفهوم جدید و تازه‌ای نیست و می‌توان گفت نشأت گرفته از مفاهیمی همچون دگرگونی صنعتی، اقتصادی و تکنولوژی در قرن ۱۹ و ۲۰ میلادی و پس از جنگ جهانی دوم است؛ که در پی کوششی برای نهادینه کردن سطوح جدیدی از حکومت که بیانگر مقیاس فراشهری باشد، نمود پیدا کرد (همان، ۱۴۹). در واقع، «منطقه‌بندی»، فرآیند تعیین حد و مرز برای مناطق می‌باشد؛ که بر حسب هدف‌های منطقه‌بندی، معیارهای مورد استفاده و وجود اطلاعات لازم و در دسترس، شکل‌های گوناگونی به خود می‌گیرد (قربانی، ۱۳۹۳: ۲). منطقه‌بندی، فرآیند تقسیم یک واحد جغرافیایی به واحدهای درونی همسان است؛ به طوری که صرفاً تقسیم فیزیکی نبوده و بر اساس شیوه‌ها و الگوهای متفاوتی صورت می‌گیرد. از همین‌رو گفته می‌شود که «منطقه»، مفهومی خودساخته و یا مفهومی که طبیعت اعطا کرده باشد، نیست؛ بلکه مفهومی عقلایی است و بر اساس آن، منطقه‌بندی نیز فعالیتی مبتنی بر فکر و اندیشه تعریف می‌شود (آقایاری و همکاران، ۱۳۹۴: ۲۹). منطقه‌بندی، سطوح مختلفی از سطح بین‌المللی (جهانی)، ملی (کشوری) و حتی شهری را می‌تواند شامل شود؛ که در این بین، منطقه‌بندی در سطح ملی یا منطقه‌بندی سرزمینی از اهمیت بیشتری برخوردار است.

«منطقه‌بندی سرزمینی»، همان‌طور که از نام آن نیز برمی‌آید؛ به تقسیم یک سرزمین به مناطقی با مرزهای معین را گویند (زیاری، ۱۳۹۳: ۵۲). از این منظر، منطقه‌بندی یکی از اشکال سازماندهی سیاسی فضا است؛ که به منظور آن، پهنه سرزمین ملی به واحدهای متمایز سیاسی و بر اساس ملاک‌های معین تقسیم می‌شود (احمدی‌پور و همکاران، ۱۳۹۳: ۵). در واقع، منطقه‌بندی سرزمین استفاده منطقی و نظام‌پذیر از توان‌های سرزمین در آینده بلندمدت است و در آن میزان بهره‌گیری توان‌های داخلی هر یک از مناطق مورد نظر می‌باشد (آسایش، ۱۳۸۹: ۵۵). در نتیجه می‌توان اذعان نمود، منطقه‌بندی هر سرزمین به مختصات هر منطقه توجه می‌نماید و با بهره‌گیری از شاخص‌های مختلفی چون جغرافیایی، سیاسی، مذهبی، قومی، نژادی، زبانی، اقتصادی، اداری و غیره، هر سرزمین را به مناطق گوناگون تقسیم‌بندی می‌نماید. در کل، منطقه‌بندی موضوع پیچیده‌ای است که به تعریف خود منطقه بستگی زیادی دارد و وظیفه اصلی آن، تقسیم کشور به نواحی همگن با عملکردها و مشخصات مختلف می‌باشد. اولین اقدام در منطقه‌بندی، تعیین مرزهای فضایی است که با آن سر و کار داریم. برنامه‌ریز، این امر را با تعیین جریان‌هایی که منعکس‌کننده وابستگی‌های متقابل بین مکان فعالیت‌هاست، انجام می‌دهد. بنابر آنچه ذکر شد، منطقه‌بندی سرزمین یکی از الزامات برنامه‌ریزی و سازماندهی فضاهای جغرافیایی در دنیای امروز محسوب می‌شود و هر کشوری به ویژه کشورهایی که در مسیر توسعه هستند، در راستای اداره بهتر و اعمال حاکمیت مطلوب‌تر، بایستی دیر یا زود دست به منطقه‌بندی مطلوب سرزمین خود بزنند.

۴- منطقه‌بندی سرزمینی در دیگر کشورها

به طور کلی، منطقه‌بندی سرزمینی را می‌توان تلاشی برای تعیین حدود و ثغور حوزه‌های بزرگتر از نواحی دارای ساختار دولت محلی تعریف کرد. بر همین اساس، دولت‌ها و جوامع مختلف در طول تاریخ در صدد بوده‌اند تا متناسب با شرایط موجود، پهنه

سرزمینی خود را به مناطق کوچک‌تر تقسیم نمایند (شکوئی، ۱۳۷۴). به طور کلی، کشورهای مختلف با استفاده از شاخص‌ها، اصول و راهکارهای مختلف به منطقه‌بندی در سطوح ملی، منطقه‌ای و محلی پرداخته‌اند که منوط بر نوع الگوی حکومتی آن کشور در مدیریت سیاسی فضا نیز بوده است (توکلی و همکاران، ۱۳۹۷: ۱۵۴). در بین کشورهای مختلف جهان، فرانسه جزو نخستین کشورهایی بوده است که به موضوع آمایش سرزمین و منطقه‌بندی پرداخته است. مفهوم آمایش سرزمین در این کشور بلافاصله بعد از جنگ جهانی دوم (۱۹۴۵) و در پی خرابی‌های گسترده و ضرورت بازسازی کشور، شکل گرفت. این کشور در دهه ۱۹۵۰ میلادی در ابتدا ۲۲ و سپس ۲۱ منطقه برنامه‌ریزی را در راستای ایجاد یک سیستم فراگیر اداری و برنامه‌ریزی در سطح منطقه‌ای ایجاد نمود (ثامنی و پوراصغر سگناچین، ۱۳۹۸: ۱۶). این کشور در حال حاضر به ۲۲ منطقه و ۹۷ دپارتمان تقسیم شده است (لطفی، ۱۳۹۰: ۱۱۲). کشور اتریش، کشور کوچکی است که آمایش سرزمین را به طور جدی از دهه ۷۰ میلادی در دستور کار نظام برنامه‌ریزی خود قرار داده است. این کشور، دارای ساختار حکومتی فدرال بوده و به نه ایالت کلان تقسیم شده است که در اداره امور داخلی خودمختار می‌باشند. بر همین اساس، آمایش سرزمین در این کشور بر عهده ایالت‌ها بوده و دولت فدرال صلاحیت برنامه‌ریزی فضایی جامع را ندارد (مفیدی، ۱۳۸۹: ۷۴-۸۳). کشور بلژیک با وجود مساحت اندک خود، دارای نظام برنامه‌ریزی منحصر به فردی است و با توجه به حکومت فدرالی، از سه جامعه فرهنگی و سه منطقه اقتصادی تشکیل یافته است. آمایش سرزمین در حیطه اختیارات مناطق اقتصادی قرار می‌گیرد و هر یک از مناطق سیستم برنامه‌ریزی متفاوتی را دنبال می‌کنند. این کشور هم‌اکنون به سه منطقه تقسیم شده است و برنامه‌ریزی در سه سطح ملی، منطقه‌ای و محلی صورت می‌گیرد (منشادی، ۱۳۸۹: ۲۹-۳۷).

در مجموع، با مرور نظام‌های برنامه‌ریزی سایر کشورها، اصول و مبانی مشترکی را می‌توان یافت که عبارتند از:

- همه کشورها از ساز و کار منطقه‌بندی برخوردار نیستند؛

- در بیشتر منطقه‌بندی‌ها توان بوم‌شناختی سرزمین به عنوان رکن اساسی در نظر گرفته شده است؛

- قاعده و رویه ثابت و معینی در تعیین حدود مناطق سرزمینی وجود ندارد؛

- همگنی، وجه مشترک بیشتر منطقه‌بندی‌ها بوده است؛

- در کشورهای مورد بررسی تکثر و تنوع در منطقه‌بندی دیده نمی‌شود؛

- میزان جمعیت و وسعت مناطق در منطقه‌بندی کشورها متفاوت می‌باشد (ثامنی و پوراصغر سگناچین، ۱۳۹۸: ۱۶ و نگارندگان، ۱۴۰۲).

۵- نظریه‌های مطرح در آمایش و منطقه‌بندی سرزمین

آمایش سرزمین دانشی بین رشته‌ای و برگرفته از علوم جغرافیا، اقتصاد، علوم اجتماعی و برنامه‌ریزی است؛ که به تبع در تدوین و تکمیل آن دیدگاه‌ها و فنون متعددی نقش داشته‌اند. مطالعات برنامه‌ریزی فضایی و آمایش سرزمین را می‌توان در قالب یک رویکرد سیستمی مدنظر قرار داد که بر مبنای آن تئوری‌ها و دیدگاه‌های متعددی شکل گرفته‌اند. در واقع تمامی نظراتی که برنامه‌ریزی فضایی و آمایش سرزمین مبتنی بر آن‌ها هستند؛ نحوه استقرار فعالیت‌ها و سکونت‌گاه‌ها و ساماندهی فضا را در دستور کار قرار داده‌اند. برخی از مهم‌ترین نظریه‌های مرتبط که پایه‌های نظری و اصول اساسی آمایش سرزمین را تشکیل می‌دهند، عبارتند از:

- **نظریه قطب رشد:** اصطلاح «قطب رشد» ابتدا توسط فرانسوا پرو^۱ اقتصاددان فرانسوی در سال ۱۹۵۵ معرفی گردید. استنباط اولیه پرو از قطب رشد، بیان قطبی شدن غیرفضائی اقتصاد در رابطه با مشکلات پیوندها و اثرات بین بخشی بود (لطیفی، ۱۳۸۸: ۱۰۶-۱۰۵). وی معتقد بود، رشد اقتصادی در همه جا به طور یکسان پدیدار نمی‌گردد، بلکه کم و بیش و با درجه متفاوت در کانون‌ها و یا قطب‌های معین رشد، امکان بروز می‌یابد (سعیدی، ۱۳۹۲: ۱۹-۱۸). این نظریه در ادامه توسط افرادی چون ژاک بودویل، میردال و هیرشمن و جان فریدمن دنبال شد. قطب رشد اساساً عبارت است از مجموعه‌ای از فعالیت‌های اقتصادی متمرکز در یک کانون که قادر است به شیوه‌های نوآورانه، رشد سایر مجموعه‌ها را زمینه‌سازی کند.

- **نظریه مرکز - پیرامون:** از جمله تئوری‌های مطرح در برنامه‌ریزی منطقه‌ای و آمایش سرزمین تئوری «مرکز - پیرامون» جان فریدمن است. مرکز - پیرامون مدلی است برای تبیین نحوه پراکنش فضایی فعالیت‌های انسانی بر مبنای توزیع ناهمگون قدرت به لحاظ اقتصادی، اجتماعی و سیاسی. اساس این مدل بر نظریه وابستگی و به‌ویژه نظریات راثول پربیش درباره توسعه‌نیافتگی کشورهای آمریکای لاتین، با تأکید بر ابعاد فضایی رابطه مرکز با پیرامون استوار است (همان، ۱۸). جان فریدمن معتقد است، هر نظام جغرافیایی شامل دو زیر نظام فضایی است. یکی مرکز که قلب پیشتاز و پویایی نظام است و دیگری پیرامون که می‌توان آن را بقیه نظام به حساب آورد و در حالت وابستگی یا سلطه‌پذیری نسبت به مرکز قرار دارد (سرور و همکاران، ۱۳۹۶: ۲۷). جان فریدمن مدل خود را برای غلبه بر نابرابری‌ها و ایجاد یک سیستم فضایی با سلسله مراتب منظم فضایی مطرح می‌کند؛ و با طرح دو مفهوم مرکز بخش و مرکز ناحیه، نگرش سیستمی در برنامه‌ریزی منطقه‌ای را مورد تأکید فراوان قرار می‌دهد.

- **نظریه توسعه فضایی:** نظریه توسعه فضایی که توسط هیلهورست ارائه گردید، فراگیرترین تئوری با رویکرد سیستمی در زمینه سازماندهی ساختار فضایی به شمار می‌رود (زالی و احمدی، ۱۳۹۳: ۶۲). این نظریه در مورد توسعه‌ای بحث می‌کند که بسیار بلندمدت بوده و ممکن است چندین نسل طول بکشد و معتقد است: یک منطقه حاشیه تا زمانی که مورد علاقه مرکز نشود، همچنان توسعه‌نیافته باقی می‌ماند و این امر ممکن است در مراحل بعدی جریان توسعه مرکز اتفاق بیافتد و از طرف دیگر محرومیت منطقه از لحاظ منابع طبیعی نیز ممکن است دلیل دیگر عقب‌افتادگی منطقه باشد (پورمحمدی و همکاران، ۱۳۸۹: ۴۵).

- **نظریه پخش فضایی:** در علم جغرافیا، نظریه پخش، برای اولین بار در سال ۱۹۵۳، به وسیله تورستن هاگراسترانند جغرافیدان سوئدی در دانشگاه لاند منتشر گردید. «پخش» به مفهوم انتشار، گسترش، پراکندگی و به هم آمیختگی است. پخش فضایی، گسترش پدیده‌ای را در سراسر فضا و زمان از خاستگاه اصلی فراهم می‌سازد؛ که فرایند پخش ممکن است بلافاصله پس از ظهور پدیده صورت گیرد یا در جریان قرن‌ها عملی گردد (امینی و عبادی‌زاده، ۱۳۹۹: ۳۳). در جریان پخش به طور کلی دو عامل قابل بررسی است: پخش فضایی و تعامل فضایی؛ پخش فضایی، حرکت‌هایی است که دگرگونی چشم‌انداز و ویژگی‌های کالبدی و یا شیوه رفتار را سبب می‌شود و تعامل فضایی - مکانی، مناسبات بین دو حوزه جغرافیایی را شامل می‌شود است (خانی و سادات‌موسوی، ۱۳۹۶: ۱۰۱).

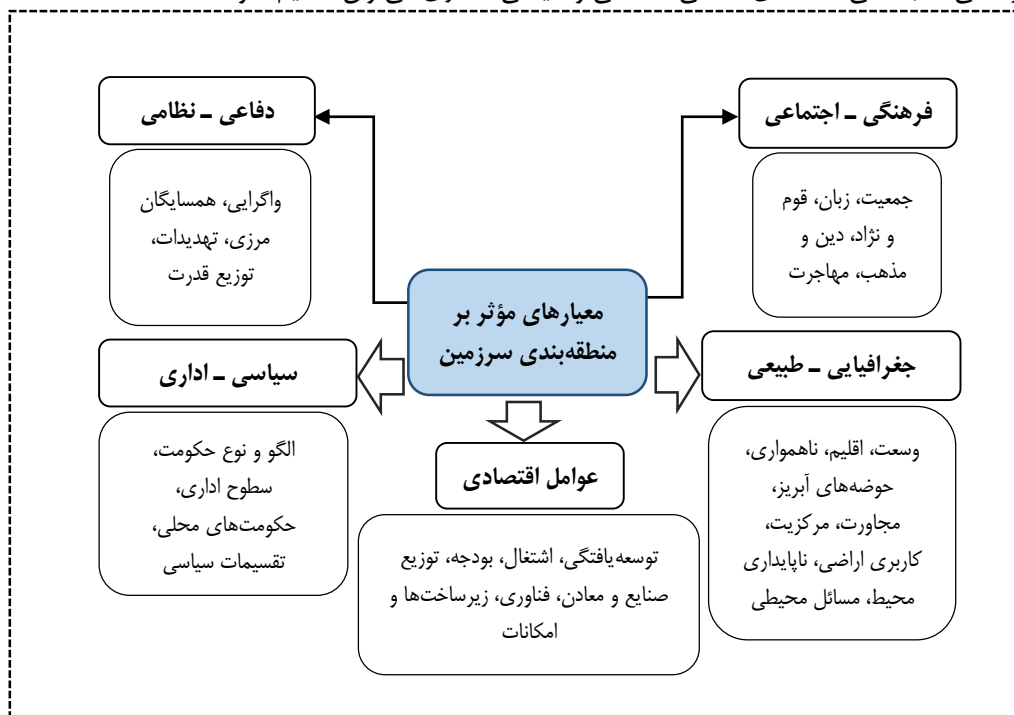
¹- Growth Pole Approach

²- Francois Perroux 1955

³- Core-Periphery

⁴- Spatial Development

در پایان، بر مبنای مطالب بیان شده و مرور پیشینه پژوهش، مدل نظری تحقیق به صورت شماتیک در شکل شماره (۲) ارائه شده است. بر این اساس، به طور کلی عوامل مؤثر بر منطقه‌بندی سرزمینی را در پنج دسته کلی شامل: جغرافیایی - طبیعی، فرهنگی - اجتماعی، اقتصادی، دفاعی - نظامی و سیاسی - اداری می‌توان تقسیم نمود.

شکل (۲). مدل نظری تحقیق (نگارندگان، ۱۴۰۲)

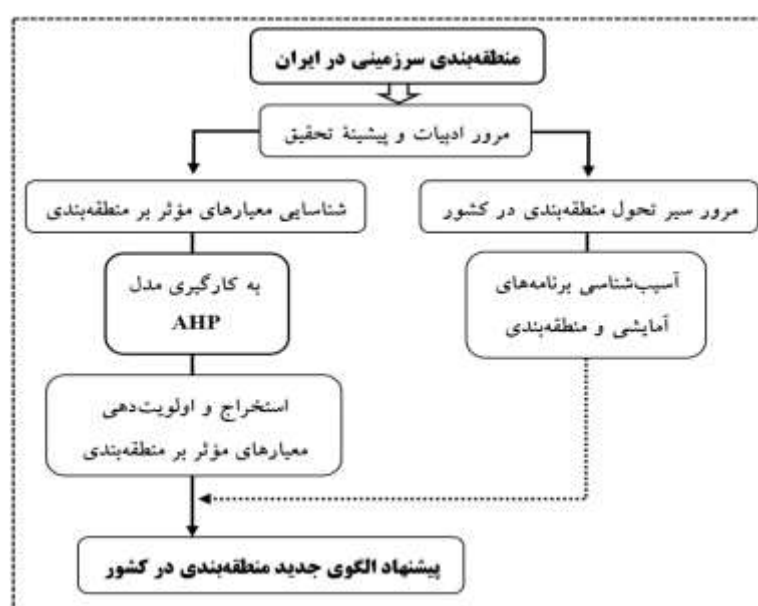
روش انجام تحقیق

محدوده مکانی پژوهش حاضر، قلمرو سرزمینی کشور ایران می‌باشد. بر اساس آخرین تقسیمات سیاسی کشور (۱۴۰۱)، تقسیمات کشوری هم اکنون در قالب ۳۱ استان، ۴۶۹ شهرستان، ۱۱۵۷ بخش و ۱۴۲۴ شهر سامان یافته است (شکل ۳). در ابتدا، در یک فرآیند تاریخی، سیر منطقه‌بندی در کشور و سپس مناطق نه‌گانه کشور در وضع موجود بررسی و در نهایت، منطقه‌بندی مد نظر نگارندگان، ارائه شد. لذا، تحقیق حاضر از منظر هدف، کاربردی است و از آن‌جا که به دنبال تشریح و تبیین دلایل چگونگی بودن و چرایی وضعیت مسئله و ابعاد آن نیست، روش تحقیق صرفاً با رویکرد توصیفی-تحلیلی می‌باشد. این پژوهش، به طور کلی سه هدف عمده را در سه مرحله اصلی دنبال می‌کند: نخست، مرور گسترده‌ای بر ادبیات تحقیق صورت گرفت و در درجه اول سیر تاریخی برنامه‌ریزی آمایش سرزمین و منطقه‌بندی در کشور بررسی شد. سپس، از طریق تحلیل محتوای مطالعات مرتبط و پیشینه پژوهش، معیارهای مؤثر بر منطقه‌بندی سرزمینی استخراج گردید. در مرحله دوم، با بکارگیری مدل AHP و نرم‌افزار Expert Choice، معیارهای شناسایی شده در مرحله قبل ارزیابی و وزن‌دهی شدند. خروجی این بخش از تحقیق، شناخت مؤثرترین معیارهایی است که در منطقه‌بندی کشور می‌توانند نقش داشته باشند. در نهایت، بر مبنای مباحث مطرح شده و معیارهای شناسایی شده، نگارندگان الگوی جدیدی از منطقه‌بندی سرزمینی در کشور ارائه دادند (شکل ۲).

شکل (۳). آخرین تقسیمات سیاسی کشور در سال ۱۴۰۱ (مأخذ: مرکز آمار، ۱۴۰۱)

بخشی از داده‌ها و اطلاعات مورد نیاز در این پژوهش، از طریق مطالعات کتابخانه‌ای و اسنادی جمع‌آوری شده و بخشی دیگر نیز با استفاده از نظرات کارشناسان و متخصصان در زمینه تحقیق استخراج شدند. بدین منظور، پرسشنامه مقایسات زوجی متشکل از معیارهای پژوهش تنظیم و در اختیار ۲۵ نفر از کارشناسان مربوطه قرار گرفت. در روش AHP، جهت سنجش درستی قضاوت‌ها نیز از ضریب ناسازگاری استفاده می‌شود که چنانچه این ضریب کوچکتر یا مساوی ۰٫۱ باشد، سازگاری در قضاوت‌ها رعایت شده است؛ در غیر این صورت باید در قضاوت‌ها تجدید نظر شود. فرآیند انجام پژوهش در شکل شماره (۴) آورده شده است.

شکل (۴). فرآیند کلی و مراحل انجام پژوهش

یافته‌ها

۱- مروری بر سیر تحول و تطّور برنامه‌های آمایشی و منطقه‌بندی در کشور

از لحاظ تاریخی، بهره‌گیری از اصول و روش‌های آمایش سرزمین، در راستای سر و سامان دادن به فضا و تنظیم امور جغرافیایی و فضایی، پیشینه‌ای به قدمت پیدایش تمدن‌های نخستین در جهان دارد (محمودی، ۱۳۸۸: ۱۴۲). کشور ایران نیز، در طول قرن‌ها برای اداره بهتر امور کشور و به نیّت مختلف و با روش‌های متفاوت تقسیم‌بندی شده است که عمدتاً جنبه سیاسی، اداری و یا نظامی داشته‌اند (وثوقی، ۱۳۷۷: ۲۵). نخستین تقسیم‌بندی‌ها در زمان هخامنشیان (موسوم به ساتراپ) انجام گرفت؛ اما، برنامه‌ریزی منطقه‌ای و آمایش سرزمین به معنای امروزی آن در کشورمان، تقریباً همزمان با شروع آن در فرانسه و بعد از جنگ جهانی دوم و با اهدافی مشابه اهداف اولیه کشور مذکور آغاز گردید (سیف‌الدینی و پناهنده‌خواه، ۱۳۸۹: ۸۵).

همان‌طور که پیش‌تر اشاره گردید، منطقه‌بندی سرزمین پیوندی ناگسستنی با آمایش سرزمین دارد و هنگامی که بحث از تاریخچه منطقه‌بندی سرزمین در ایران به میان می‌آید، خواه یا ناخواه باید نگاهی گذرا به سیر تاریخی آمایش سرزمین در کشور داشت. در بررسی تحولات برنامه‌ریزی و آمایش سرزمین در کشور، دو دوره کاملاً مشخص در قالب برنامه‌های عمرانی و توسعه اقتصادی و اجتماعی «قبل و بعد از انقلاب اسلامی» قابل تمییز است. به طور کلی، از دهه ۲۰ سده گذشته که آغاز برنامه‌ریزی در کشور از آن دوره است تا کنون (۱۳۲۰-۱۴۰۰)، یازده برنامه عمرانی و توسعه در کشور به اجرا درآمده که دو برنامه نیز در مرحله اجرا تصویب نشده است (برنامه ششم عمرانی قبل از انقلاب (۱۳۶۱-۱۳۵۷) و دیگری برنامه اول توسعه (غیرمصوب) بعد از انقلاب (۱۳۶۷-۱۳۶۳)). همچنین دو برنامه عمرانی اول در دهه ۲۰ و ۳۰ قبل از انقلاب (۱۳۴۱-۱۳۲۷) هفت ساله و مابقی برنامه‌ها پنج ساله بوده‌اند. در مجموع، اگر فعالیت‌های آمایش سرزمین در ایران را قبل و بعد از انقلاب اسلامی دوره‌بندی نماییم، مهم‌ترین دوره‌ها و تجاب آمایش در این مدت و همین‌طور اصلی‌ترین موانع اجرای آن‌ها مطابق با جدول شماره (۱) طبقه‌بندی می‌گردند.

جدول (۱). دوره‌ها، تجارب و موانع آمایش سرزمین در ایران

دوره	بازه زمانی	مهم‌ترین فعالیت‌ها	موانع
اول	۱۳۴۲-۵۴	شکل‌گیری مفهوم آمایش سرزمین	نگرش حاکمیت وقت
دوم	۱۳۵۴-۵۷	مطالعات طرح جامع ستیران (تجربه اول آمایش)	وقوع انقلاب
سوم	۱۳۶۲-۶۸	مطالعات طرح آمایش سرزمین اسلامی ایران (تجربه دوم آمایش)	وقوع جنگ تحمیلی
چهارم	۱۳۶۸-۷۶	دوره فترت	مشکلات سازندگی پس از جنگ
پنجم	۱۳۷۶-۸۴	مطالعات نظریه پایه توسعه ملی (تجربه سوم آمایش)	شتابزدگی و فراهم نبودن شرایط
ششم	۱۳۸۵-۹۰	دوره فترت دوباره	ضعف جایگاه آمایش سرزمین در کشور
هفتم	۱۴۰۰-۱۳۹۰	تجربه چهارم آمایش سرزمین	نگرش دولت کنونی

(مأخذ: توکلی و همکاران، ۱۳۹۷: ۱۴۹ و بررسی نگارندگان، ۱۴۰۲).

ایران از جمله کشورهایی است که به سبب تنوع قومیت‌ها، منابع و اقلیم متفاوت، منطقه‌بندی در آن جزء لاینفک و اصلی حکمروایی و قلمروداری در ادوار مختلف تاریخی بوده است. منطقه‌بندی‌ها یا تقسیم‌بندی‌های گذشته عمدتاً جنبه نظامی، اداری و حکومتی داشته‌اند؛ اما، در سده اخیر و به ویژه چند دهه گذشته به لحاظ پیچیده‌تر شدن ماهیت روابط و لزوم نظام‌بخشی به آن در قالب فضا، منطقه‌بندی ابعاد جدیدی به خود گرفته و چارچوب‌ها و معیارهای نوینی در این زمینه مطرح گردیده است. در همین راستا، هر سازمانی بسته به اقتضای کارکردی و اهداف مد نظر خود منطقه‌بندی ویژه‌ای از سرزمین ایران انجام داده است که عمدتاً از جانب مراکز دولتی و اداری صورت گرفته‌اند. این منطقه‌بندی‌ها غالباً بر پایه تقسیمات سیاسی کشور انجام شده‌اند که این تقسیمات نیز در طول زمان و به طور مستمر دست‌خوش تغییرات گسترده‌ای قرار گرفته‌اند (جدول ۲).

جدول (۲). روند تغییرات سطوح تقسیمات کشوری از سال ۱۳۱۶ الی ۱۴۰۱

سال	استان	شهرستان	بخش	سال	استان	شهرستان	بخش
۱۳۱۶	۱۰	۴۹	-	۱۳۷۴	۲۵	۲۴۰	۶۳۴
۱۳۲۷	۱۱	۹۷	۳۳۶	۱۳۷۵	۲۶	۲۵۲	۶۸۰
۱۳۳۷	۱۳	۱۱۹	۳۷۸	۱۳۸۰	۲۸	۲۸۲	۷۴۱
۱۳۵۵	۲۳	۱۵۱	۴۶۵	۱۳۸۶	۳۰	۳۶۳	۹۱۹
۱۳۶۵	۲۴	۱۹۰	-	۱۴۰۰	۳۱	۴۶۹	۱۱۵۵

(مأخذ: مرکز آمار ایران، amar.org.ir)

نگاهی گذرا به تغییرات تقسیمات سیاسی ایران در سده اخیر، نشان می‌دهد که با گذر زمان عوامل طبیعی و جغرافیایی اثر خود را در این تقسیم‌بندی‌ها از دست داده‌اند و عوامل اداری و سیاسی بر عوامل طبیعی برتری یافته‌اند. این امر در تعیین مرزبندی مناطق سرزمینی کشور نیز مؤثر بوده است؛ به طوری که مرزبندی‌ها عمدتاً جنبه سیاسی داشته و در ارتباط با عوامل کمی و برای اداره سرزمین، رساندن خدمات به همه مناطق و بالاخره سازماندهی فضایی آینده کشور انجام گرفته‌اند؛ بدون آن که به عوامل طبیعی و ویژگی‌های فرهنگی - اجتماعی مناطق توجه اساسی شود. این منطقه‌بندی‌ها را از یک سو می‌توان متأثر از وضعیت فضایی - مکانی سرزمین ایران و از دیگر سو، مبتنی بر تشکیلات اداری و سیاسی حکومت دانست. در حقیقت، منطقه‌بندی سرزمینی از نظر وسعت و مقیاس جغرافیایی محدوده‌ای فراتر از استان و شهرستان را مد نظر قرار داده و بعد از سطح

ملی قرار می‌گیرد (مابین سطح ملی و استان). بر همین اساس، یک منطقه در نظام تقسیماتی کشورمان به طور معمول شامل چندین استان می‌باشد که نسبت به مناطق دیگر در برخی زمینه‌ها دارای هم‌گونی و همانندی است.

همان‌طور که اشاره گردید، در طول هفت دهه برنامه‌ریزی در کشور، منطقه‌بندی‌های گوناگونی از پهنه سرزمینی کشور توسط سازمان‌ها و مؤسسات مختلف ارائه شده است که این تعدد و گوناگونی در منطقه‌بندی‌ها را می‌توان ناشی از نبود تعریف رسمی و دقیق از سطح منطقه‌ای در نظام برنامه‌ریزی و مدیریت توسعه کشور دانست که نه تنها موجب ایجاد خلأ در سلسله مراتب اسناد آمایش سرزمین و پیوند میان سطح ملی و استانی شده است؛ بلکه، سبب شده است تا هر دستگاه اجرایی با توجه به مقاصد و نیازهای خود طبقه‌بندی خاص خود را انجام دهد و از اجماع و التزام لازم به منظور تبعیت سایر دستگاه‌های اجرایی ممانعت به عمل آید. در واقع به جای اینکه یک نوع منطقه‌بندی در کشور وجود داشته باشد و اساس عمل برای همه سازمان‌ها و دستگاه‌های اجرایی قرار گیرد، شاهد شکل‌گیری چندین منطقه‌بندی در کشور بوده‌ایم. لذا، منطقه‌بندی سرزمینی باید از جامعیت و کل‌گرایی قابل قبولی برخوردار باشد.

همان‌گونه که برنامه‌های آمایشی در کشور به دو دوره مجزا تقسیم می‌شوند، سیر منطقه‌بندی در کشور را نیز می‌توان به دو دوره تفکیک نمود. اولین مطالعه در زمینه منطقه‌بندی در کشور در سال ۱۳۴۰ توسط سازمان آبادی و مسکن صورت گرفت که بر اساس آن، ایران به ۱۱ منطقه کلان تقسیم شد. این منطقه‌بندی، بعدها توسط مؤسسه بتل نیز مطرح و ارائه گردید. منطقه‌بندی طرح جامع انرژی، منطقه‌بندی وزارت کشور، ستیران و غیره از جمله مهم‌ترین منطقه‌بندی‌های صورت گرفته در کشور می‌باشند که جهت جلوگیری از اطاله کلام، مهم‌ترین آن‌ها به طور خلاصه در جدول (۳) آورده شده‌اند (نقشه‌های مربوط به هر کدام از منطقه‌بندی‌ها نیز در پیوست ارائه شده‌اند). علاوه بر این‌ها، در اواخر برنامه ششم توسعه، سند آمایش سرزمین کشور در جلسه مورخ ۱۳۹۹/۱۲/۱۱ توسط شورایی آمایش سرزمین به تصویب رسید؛ که ماده هشتم از این سند، سازمان برنامه‌بودجه و در رأس آن شورایی آمایش سرزمین را موظف نموده است که با همکاری دستگاه‌های اجرایی ذی‌ربط، ظرف مدت یکسال نسبت به منطقه‌بندی آمایشی کشور (بر اساس سازمان فضایی مطلوب افق ۱۴۲۴) و تدوین اسناد آمایش منطقه‌ای اقدام نماید که تا کنون بعد از گذشت بیش از دو سال این امر محقق نشده است (شورایی آمایش سرزمین، ۱۳۹۹).

جدول (۳). مروری بر مهم‌ترین طرح‌های منطقه‌بندی انجام شده در کشور

ردیف	دوره زمانی	عنوان منطقه‌بندی	نهادهای درگیر	معیارهای مد نظر	توضیحات
۱	۱ ۳۴۰	منطقه‌بندی کلان کشور	سازمان آبادی و مسکن	در نظر گرفتن سه سطح: کلان، میانی و خرد	کشور به ۱۱ منطقه کلان تقسیم گردید.
۲	۱ ۳۴۸	منطقه‌بندی طرح جامع انرژی	مؤسسه استنفورد، سازمان برنامه و بودجه	رعایت مرزهای استانی، رعایت شرط مجاورت و همگنی مناطق،	در نظر گرفتن ۹ منطقه کلان برای کشور
۳	۱ ۳۵۱	منطقه‌بندی بتل	گروه مهندسی بتل، سازمان برنامه و بودجه	هماهنگی اجتماعی - اقتصادی، در نظر گرفتن اهداف برنامه پنجم، رعایت مرزهای استانی	تقسیم کشور به ۱۱ منطقه کلان.
۴	۱ ۳۵۵	منطقه‌بندی طرح جامع کشت	مهندسین مشاور بوکرز وهاتینگ، وزارت کشاورزی و منابع طبیعی	رعایت وضعیت طبیعی زمین (خاک، توپوگرافی، آب‌وهوا و پوشش گیاهی) و مرزهای استانی	تقسیم کشور به ۱۰ منطقه کلان کشت
۵	۱ ۳۵۱	طرح جامع تأمین و توسعه پروتئین FMC، وزارت کشاورزی	مهندسین مشاور	در نظر گرفتن مرزهای استانی، آب، علوفه و خوراک در دسترس دام	در نظر گرفتن ۱۴ منطقه کلان
۶	-	منطقه‌بندی دفتر برنامه‌ریزی اجتماعی	دفتر برنامه‌ریزی اجتماعی و انسانی	رعایت مرزهای استانی، نسبت شهرگرایی، هزینه‌مصرفی و غیرخوراکی، تخت بیمارستانی، واحدهای مسکونی آجری و دارای آب لوله کشی، شاخص تحصیلی	۵ منطقه کلان برای کشور در نظر گرفته شد.
۷	-	منطقه‌بندی دفتر پروژه‌های عمرانی	دفتر پروژه‌های عمرانی سازمان برنامه و بودجه	شاخص‌های اقتصادی، اجتماعی، سیاسی، سازمانی، رعایت مرز استانی	کشور به ۶ منطقه کلان تقسیم گردید.

۸	۱	منطقه‌بندی ستیران	مهندسین مشاور ستیران سازمان برنامه و بودجه	رعایت تقسیمات کشوری	تقسیم سرزمین به ۸ منطقه کلان
۹	۱	منطقه‌بندی مرکز آموزش و پرورش	وزارت آموزش و پرورش	-	تقسیم کشور به ۶ منطقه کلان
۱۰	-	منطقه‌بندی میسرا	R.P. Misra	وضعیت فیزیوگرافی، اقلیم، جمعیت، شهرنشینی، نیروهای تولید در چارچوب مرزهای استانی	در نظر گرفتن ۱۰ منطقه کلان
۱۱	۱	منطقه‌بندی محمد حمصی	محمد حمصی	در نظر گرفتن ۳۲ متغیر جمعیتی، اجتماعی، اشتغال، مسکن و دسترسی	ارائه ۹ منطقه فرعی
۱۲	-	منطقه‌بندی اهلرز	پرفسور اکارت اهلرز	-	تقسیم کشور به ۶ منطقه کلان
۱۳	-	طرح جامع آب	-	منابع و مصارف آب، مشخصات توپوگرافیک و حوضه‌های آبریز	در نظر گرفتن ۸ منطقه کلان
۱۴	۱	منطقه‌بندی ایالتی وزارت کشور	وزارت کشور، سازمان برنامه‌بودجه، سازمان نقشه‌برداری و مرکز آمار	رعایت تقسیمات کشوری و مرزهای استانی	تقسیم کشور به ۹ منطقه کلان
۱۵	۱	منطقه‌بندی جهاد سازندگی	جهاد سازندگی	حوضه‌های آبریز و شاخص‌ها و منطقه‌بندی‌ها گذشته، مرزهای استانی	تقسیم کشور به ۱۰ منطقه کلان
۱۶	۱	منطقه‌بندی طرح کالبدی ملی	سازمان برنامه و بودجه و وزارت مسکن و شهرسازی	رعایت مرزهای استانی و مجاورت مناطق، رعایت شرایط طبیعی (پستی و بلندی و حوضه‌های آبریز)	منطقه‌بندی ۱۰ گانه کشور
۱۷	۱	منطقه‌بندی دفتر آمایش و برنامه‌ریزی منطقه‌ای	دفتر آمایش و برنامه‌ریزی منطقه‌ای	رعایت مرزهای استانی کشور	تقسیم کشور به ۹ منطقه کلان
۱۸	۱	منطقه‌بندی طرح آمایش سرزمین	سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور، هیأت وزیران	رعایت مرزهای استانی، همجواری کشورهای منطقه، حوزه‌های نفوذ و پیشینه تاریخی مناطق	منطقه‌بندی ۹ گانه کشور
۱۹	۱	منطقه‌بندی وزارت کشور	وزارت کشور	همجواری، موقعیت جغرافیایی، اشتراکات اجتماعی - اقتصادی	تقسیم کشور به ۵ منطقه کلان
۲۰	-	منطقه‌بندی وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی	وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی	رعایت مرزهای تقسیمات کشوری، پراکنش دانشگاه‌ها علوم پزشکی	تقسیم کشور به ۱۰ منطقه کلان
۲۱	۱	منطقه‌بندی شورای عالی آمایش سرزمین	شورای عالی آمایش سرزمین	لحاظ شرایط اقلیمی، اقتصادی، اجتماعی، تقسیم کار، ابعاد سیاسی و امنیتی، تقسیمات سیاسی کشور	تفکیک سرزمین به ۹ منطقه کلان
۲۲	۱	منطقه‌بندی پیشنهادی کرامت الله زیاری	کرامت‌الله زیاری	رعایت تقسیمات کشوری و مرزهای استانی، همجواری و همگنی مناطق، وسعت و جمعیت	تقسیم کشور به ۹ منطقه کلان
۲۳	۱	منطقه‌بندی پیشنهادی ثامنی و سنگاچین	ثامنی و سنگاچین	در نظر گرفتن وسعت، جمعیت و طول و عرض جغرافیایی، اتصال به دریاها	تقسیم کشور به ۶ منطقه کلان

بعد از انقلاب

مأخذ: (ثامنی و سنگاچین، ۱۳۹۸؛ زیاری، ۱۳۹۳؛ سند آمایش سرزمین، ۱۳۹۹؛ توکلی و همکاران، ۱۳۹۶؛ حسینی و ابراهیمی، ۱۳۹۶؛ وثوقی، ۱۳۷۷؛ سازمان برنامه: طرح عمران منطقه‌ای بتل، ۱۳۵۱).

بنابر آنچه از تاریخچه منطقه‌بندی سرزمین در کشور ذکر گردید، می‌توان گفت منطقه‌بندی سرزمینی در ایران عمدتاً متأثر از تقسیمات سیاسی کشور و مرزهای استانی بوده است و عوامل طبیعی و انسانی در آن کم‌تر نقش داشته‌اند. همچنین، اگرچه سابقه برنامه‌ریزی و آمایش سرزمین در کشور به بیش از هفت دهه می‌رسد و در این مدت منطقه‌بندی‌های متعددی در جهت دستیابی به تقسیم کار ملی انجام شده است؛ اما، به دلیل فقدان تفکر یکپارچه و عدم توجه به قابلیت‌ها و توازن سرزمینی، هیچ کدام از

این منطقه‌بندی‌ها نتوانسته‌اند جنبه اجرایی پیدا کنند و کماکان این خلأ در نظام برنامه‌ریزی کشور به طور عام و برنامه‌های آمایش به طور خاص خودنمایی می‌کند.

۲- نقدی بر طرح‌های آمایشی و منطقه‌بندی سرزمین در ایران

بررسی سیر تحولات آمایش سرزمین طی دهه‌های گذشته از این واقعیت حکایت دارد که موضوع عدم تعادل‌های منطقه‌ای و عدم استفاده از قابلیت‌های سرزمینی و به عبارتی توسعه‌نیافتگی بخش‌های وسیعی از کشور همواره به عنوان یکی از مهم‌ترین دغدغه‌های برنامه‌ریزان چه قبل از انقلاب و چه بعد از انقلاب بوده است. به همین دلیل نیز طی دهه‌های گذشته اقدامات گسترده‌ای در قالب طرح‌های مطالعاتی یا تدوین قوانین و مقررات متعدد صورت گرفته است؛ اما، به دلایل مختلف این اقدامات عقیم مانده و کماکان موضوع آمایش سرزمین و توزیع عادلانه فعالیت‌ها و جمعیت در پهنه سرزمین در کانون توجهات برنامه‌ریزان و تصمیم‌گیران کشور قرار گرفته است. لیکن، علی‌رغم اینکه نظام برنامه‌ریزی در ایران سابقه‌ای نسبتاً طولانی داشته و کشورمان از جمله پیشگامان تدوین برنامه‌های توسعه بوده است، این تلاش‌ها نتیجه نداده و همچنان شاهد کم‌حرکی و رشد اقتصادی اندک در کشور می‌باشیم. همه این اتفاقات در حالی رخ داده است که کشور ما از لحاظ منابع، موقعیت جغرافیایی و الزامات رشد و توسعه اقتصادی همواره جایگاه مناسبی در میان کشورها داشته است. حال این سؤال پیش می‌آید که «چرا با وجود فراهم بودن شرایط رشد و توسعه و سابقه طولانی در امر برنامه‌ریزی و صرف منابع ملی کلان در تدوین برنامه‌های توسعه، همواره با معضل اجرا نشدن برنامه‌ها و اثر بخش نبودن آن‌ها مواجه بوده‌ایم؟».

به طور کلی، طرح‌های آمایشی و منطقه‌بندی سرزمینی از زوایای مختلفی قابل نقد و بررسی هستند. در یک بررسی همه‌جانبه می‌توان انواع طرح‌های برنامه‌ریزی و آمایشی در کشور را در چهار مرحله کلی آسیب‌شناسی نمود که در آن طرح به مثابه یک فرآیند در نظر گرفته می‌شود. به این صورت که با اقدامات اولیه شروع شده و با مطالعه شرایط، منابع و محدودیت‌ها، طرح مربوطه تهیه و به مرحله اجرا گذاشته می‌شود. دسته دوم از آسیب‌ها و نواقص، معطوف به مشکلات و نواقص فرآیند برنامه‌ریزی می‌باشد که با توجه به اهداف از پیش تعیین شده و منابع و محدودیت‌های موجود اشکال مختلفی به خود می‌گیرد. دسته سوم از آسیب‌ها، بعد از فرآیند تدوین برنامه و در محتوای آن قابل بررسی می‌باشد. دسته چهارم نیز مربوط به مرحله به اجرا درآمدن طرح می‌شود که در این دسته آسیب‌هایی بررسی می‌شود که به نوعی نشئت گرفته از مراحل قبلی می‌باشند، ولی خود را در مرحله اجرا به نمایش می‌گذارند. هرکدام از این چهار مرحله، شامل نواقص و ایراداتی است که در شکل شماره (۵) آورده شده‌اند.

نواقص مربوطه به اجرای برنامه و نتایج آن	نواقص مربوطه به محتوای طرح	نواقص مربوطه به فرآیند برنامه‌ریزی	نواقص مربوطه به قبل از برنامه‌ریزی
تحولات مداوم و گسترده تعدد در برنامه‌ها با اولویت بالاتر قابلیت‌های اداری و اجرایی ضعیف ضعف ساز و کارهای نظارتی ابهامات در نحوه ارائه گزارش‌ها عدم درک صحیح مجریان از مفاد قانونی و انگیزه پایین آن‌ها در اجرا	ابهام در ارتباط بین اسناد بالادستی و برنامه‌های توسعه ناهماهنگی برنامه‌های فعلی و پیشین جامعیت و کلی بودن برنامه‌ها عدم وجود هماهنگی و الگوی روشن توجه نکردن به عدم قطعیت‌ها عدم قابلیت اجرایی برنامه‌ها بلندپروازانه و غیرواقعی بودن عدم هم‌سویی و یکپارچگی تداخل مفاد برنامه‌های توسعه دولت‌زدگی و بی‌توجهی به بخش خصوصی عدم توازن بین هزینه‌ها و برنامه‌ها	عدم مشارکت همه ذی‌نفعان مداخله قانونی و دیدگاه‌های غیرکارشناسی نگاه بودجه‌ای و هزینه بر بودن برنامه‌ها در دستگاه‌ها نگاه کوتاه مدت، دوره‌ای و عدم استمرار و نظارت تمرکزگرایی در برنامه‌ریزی و عدم توجه به بخش خصوصی	فقدان فهم مشترک از توسعه، برنامه و آمایش سرزمین؛ عدم وجود اطلاعات جامع، به روز، در دسترس و قابل اعتماد؛ ساختارها و جهت‌گیری‌های اجتماعی-سیاسی؛ کاستی‌ها و خلأهای قانونی

شکل (۵). آسیب‌شناسی طرح‌های آمایشی و برنامه‌ریزی به مثابه یک فرآیند (مأخذ: سازمان برنامه و بودجه، ۱۳۸۸ و نگارندگان، ۱۴۰۲)

از سوی دیگر، علل و عوامل مؤثر بر عدم توفیق آمایش سرزمین در ایران که منتج از آسیب شناسی‌ها، تحلیل روندها و بررسی وضعیت فعلی نظام برنامه‌ریزی و مدیریت توسعه کشور است را می‌توان در قالب سه دسته کلی **علل ماهوی** (ناشی از مسائل ریشه‌ای و اساسی و کج‌فهمی در مفهوم آمایش سرزمین)، **علل ساختاری - تشکیلاتی** (ناشی از جایگاه آمایش سرزمین در نهادها و نظام برنامه‌ریزی کشور) و **علل زمینه‌ای** (شامل جامعه ایرانی و مختصات و ویژگی‌های آن، و نظام برنامه‌ریزی و حکومتی در ایران) بررسی نمود.

علاوه بر موارد گفته شده، مهمترین چالش‌ها و کاستی‌های منطقه‌بندی در ایران را می‌توان در وابستگی بیش از حد مناطق به دولت مرکزی، تفکر غالب در نظام برنامه‌ریزی کشور برای تحقق تعادل منطقه‌ای، و متکی بودن به روال گذشته و پروژه‌هایی است که در دهه‌های پیشین به اجرا درآمده‌اند. در حالی که شرایط جهانی و ملی و منابع در دسترس تغییر کرده است و نیازمند الگوهای نوین توسعه و نه تکرار گذشته و شکست‌های قبلی می‌باشیم. لذا، منطقه‌بندی سرزمین نیز جدا از آمایش نبوده و هر آنچه موجب بروز کاستی‌هایی در برنامه‌ریزی و اجرای آمایش سرزمین در کشور شده است، همان ضعف‌ها را نیز در منطقه‌بندی سرزمین نشان می‌دهد. اگر بخواهیم به صورت ویژه‌تر به مقوله منطقه‌بندی در کشور بپردازیم، ضروری است تا آخرین منطقه‌بندی صورت گرفته در کشور و مسائل و مشکلات آن نیز بررسی و نقد شود تا در منطقه‌بندی‌های بعدی مورد توجه قرار گیرند. همان‌طور که پیش‌تر ذکر شد، آخرین منطقه‌بندی در کشور، توسط شورایی عالی آمایش سرزمین در سال ۱۳۹۶ ارائه شد که بر اساس آن، کشور ایران به نه منطقه کلان تقسیم گردید (شکل ۶).

شکل (۶). مناطق ۹ گانه کشور در منطقه‌بندی شورای عالی آمایش سرزمین (مأخذ: نگارندگان، ۱۴۰۲)

این منطقه‌بندی، همان‌طور که در جدول شماره (۴) نیز مشخص است دارای نارسایی‌ها و نواقصی است که مهم‌ترین آن‌ها عبارتند از: عدم توجه به وسعت و جمعیت مناطق، عدم تناسب سرزمینی از منظر جغرافیای طبیعی (کنار هم قرار گرفتن دریا، ساحل، کویر، کوهستان، جنگل و غیره)، در نظر نگرفتن ملاحظات قومی و فرهنگی (اختلاط استان‌هایی با زبان و فرهنگ متفاوت؛ همچون آذربایجان‌ها و کردستان) و غیره. به طور کلی، مهم‌ترین ناسازگاری‌ها و نقصان‌های موجود در این منطقه‌بندی را می‌توان در موارد ذیل خلاصه نمود:

- تقسیم سرزمین بدون توجه به معیار یا شاخص خاصی، به صورت سلیقه‌ای و کارشناسی نشده؛
- عدم توجه به ویژگی‌های طبیعی و توپولوژیک (به عنوان مثال در منطقه یک، استان سمنان عمدتاً با اقلیم گرم و خشک در کنار استان‌های شمالی کشور قرار گرفته است) و تنها اتکا به مرزهای اداری و سیاسی؛
- عدم توجه به جمعیت و مساحت مناطق (به عنوان مثال منطقه هشت بیش از ۳۰ درصد از مساحت کل کشور را پوشش داده است در حالی که تنها ۱۱ درصد از جمعیت کشور را داراست و منطقه شش در حالی که بیش از ۲۰ درصد از جمعیت کشور را در بر می‌گیرد، فقط ۱,۸ درصد از مساحت را به خود اختصاص داده است)؛
- عدم توجه به ویژگی‌های قومی و فرهنگی و تمایزات موجود (فرضاً در منطقه دو مشاهده می‌شود که استان‌های آذری‌زبان و استان کردستان در یک منطقه قرار گرفته‌اند)؛
- منطقه‌بندی ارائه شده عمدتاً نشأت گرفته از تمایلات سیاسی و مرزبندی‌های ناشی از آن بوده و به ویژگی‌های متمایز هر منطقه و در واقع استان‌ها کم‌تر توجه شده است؛
- یکی از چالش‌هایی که در این منطقه‌بندی و منطقه‌بندی‌های پیشین قابل مشاهده می‌باشد، این است که در هر یک از این منطقه‌بندی‌ها به مناطق همگن و عملرادی کم‌تر توجه شده و یک منطقه‌بندی جامع در کشور شکل نگرفته است که این امر موجب انجام مطالعات مکرر و موازی‌کاری و در نتیجه ائتلاف وقت و هزینه و عدم دستیابی به وحدت سرزمینی شده است.

جدول (۴). مناطق ۹ گانه کشور بر اساس استان‌های تشکیل‌یافته، جمعیت، مساحت، قومیت و مذهب

منطقه	استان	جمعیت (نفر)	درصد	مساحت (ک.م)	درصد	قومیت و زبان غالب	مذهب غالب
۱	گیلان	۲۵۳۰۶۹۶	۱۰,۴۹	۱۳۹۸۸,۱۴	۹,۵۳	گیلکی-فارسی-ترک	شیعه
	مازندران	۳۲۸۳۵۸۲		۲۳۷۷۰,۹۸		مازندرانی-فارسی	شیعه
	گلستان	۱۸۶۸۸۱۹		۲۰۴۱۱,۸۸		ترکمن	شیعه-سنی
	سمنان	۷۰۲۳۶۰		۹۷۷۵۰,۹۲		فارسی	شیعه
۲	آذربایجان شرقی	۳۹۰۹۶۵۲	۱۲,۵۷	۴۵۴۶۸,۸۶	۸,۲۴	ترک	شیعه
	آذربایجان غربی	۳۲۶۵۲۱۹		۴۲۲۱۵,۶۹		ترک-کرد	شیعه-سنی
	اردبیل	۱۲۷۰۴۲۰		۱۷۸۷۵,۵۴		ترک	شیعه
	کردستان	۱۶۰۳۰۱۱		۲۹۱۹۸,۸۸		کرد-ترک	سنی
۳	همدان	۱۷۳۸۲۳۴	۷,۵۵	۱۹۳۷۲,۲۱	۵,۶۷	ترک-فارسی-لر-کرد	شیعه
	کرمانشاه	۱۹۵۲۴۳۴		۲۵۱۸۶,۹۲		کرد	شیعه-سنی
	لرستان	۱۷۶۰۶۴۹		۲۸۰۹۰,۷۴		لر-فارسی	شیعه
	ایلام	۵۸۰۱۵۸		۲۰۱۶۴,۱۱		لر-فارسی-کرد-عرب	شیعه-سنی
۴	اصفهان	۵۱۲۰۸۵۰	۱۳,۴۹	۱۰۷۱۱۶,۰۳	۱۱,۴	فارسی	شیعه
	چهارمحال و بختیاری	۹۴۷۷۶۳		۱۶۳۲۱,۱۴		فارسی-لر	شیعه
	خوزستان	۴۷۱۰۵۰۹		۶۴۴۲۶,۳۱		عرب-لر-فارسی	شیعه
۵	فارس	۴۸۵۱۲۷۴	۸,۴۲	۱۳۲۱۹۹,۳۶	۹,۸۲	فارسی-ترک-عرب	شیعه
	بوشهر	۱۱۶۳۴۰۰		۲۲۹۱۱,۲۲		فارسی-عرب	شیعه-سنی
	کهگیلویه و بویراحمد	۷۱۳۰۵۲		۱۵۵۰۵,۲۸		فارسی-لر	شیعه
۶	تهران	۱۳۲۶۷۶۳۷	۲۱,۶۱	۱۳۵۳۸,۴۳	۱,۸۴	فارسی-ترک	شیعه
	البرز	۲۷۱۲۴۰۰		۵۱۸۲,۰۳		فارسی-ترک	شیعه
	قم	۱۲۹۲۲۸۳		۱۱۴۵۴,۷۵		فارسی-ترک	شیعه
۷	زنجان	۱۰۵۷۴۶۱	۴,۷۱	۲۱۷۳۳,۱۲	۴,۰۷	ترک-فارسی	شیعه
	قزوین	۱۲۷۳۷۶۱		۱۵۵۹۴,۹۲		فارسی-ترک	شیعه
	مرکزی	۱۴۲۹۴۷۵		۲۹۱۹۶,۱۷		فارسی-ترک	شیعه
۸	یزد	۱۱۳۸۵۳۳	۱۱,۰۸	۷۳۸۲۳,۸۷	۳۱,۰	فارسی	شیعه
	کرمان	۳۱۶۴۷۱۸		۱۸۱۱۵۲,۲۸		فارسی-بلوچ	شیعه
	سیستان و بلوچستان	۲۷۷۵۰۱۴		۱۸۳۳۱۱,۶۱		بلوچ	سنی
	هرمزگان	۱۷۷۶۴۱۵		۷۱۰۹۱,۴۴		فارسی-عرب-بلوچ	شیعه-سنی
۹	خراسان جنوبی	۷۶۸۸۹۸	۱۰,۰۹	۱۵۱۰۱۶,۷۹	۱۸,۲	فارسی-بلوچ	شیعه-سنی
	خراسان رضوی	۶۴۳۴۵۰۱		۱۱۹۰۶۲,۹۶		فارسی-ترک-کرد-بلوچ	شیعه-سنی
	خراسان شمالی	۸۶۳۰۹۲		۲۸۳۸۵,۵۱		ترکمن-فارسی-کرد	شیعه-سنی

(مأخذ: سازمان برنامه و بودجه، ۱۳۹۷؛ پورعزت و همکاران، ۱۳۹۲؛ پیشگاهی‌فرد و أوج، ۱۳۸۸: ۴۸ و محاسبات نگارندگان، ۱۴۰۲).

در مجموع، بررسی منطقه‌بندی‌های انجام شده در ایران، نشان می‌دهد که به ویژگی‌های متمایز هر منطقه توجه چندانی نشده است؛ در حالی که جهت تحقق هر برنامه و طرحی به صورت همخوان و مناسب با شرایط جغرافیایی، باید با مناطق برخوردی درخور داشت و از مطلق‌نگری برنامه‌ها و ارائه خطومشی‌های کلی و یکسان برای همه مناطق اجتناب کرد. به عبارتی هر مکان و هر منطقه‌ای، برنامه و راهبردهای ویژه و مختص خود را می‌طلبد. لذا، جهت توسعه متعادل منطقه‌ای، ضمن توجه به استعدادهای و تفاوت‌های منطقه‌ای، باید حداکثر هم‌گونی در آنها، مد نظر قرار گیرد.

۳- شناسایی و استخراج مهم‌ترین معیارهای مؤثر بر منطقه‌بندی سرزمینی

آنچه در منطقه‌بندی سرزمین حائز اهمیت است و بر اساس آن سرزمین را به مناطق مختلف تقسیم‌بندی می‌نمایند؛ معیارهایی است که در تقسیم سرزمین استفاده می‌شود. از سوی دیگر، معیارهایی که در منطقه‌بندی سرزمین استفاده می‌شوند؛ اولاً، به هدف تحلیل‌گر از منطقه‌بندی و ثانیاً، به شرایط و همگونی پهنه سرزمینی و همین‌طور داده‌ها و اطلاعات در دسترس بستگی دارد. لذا، در منطقه‌بندی سرزمین می‌توان مجموعه‌ای از معیارهای طبیعی، اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی، سیاسی، امنیتی، اداری و غیره را در نظر گرفت. علاوه بر این، آنچه در منطقه‌بندی سرزمین مورد تأکید همه کارشناسان و متخصصان است، همسانی و همگونی مناطق می‌باشد؛ به طوری که هر منطقه باید از نظر شاخصی که مورد بررسی قرار می‌گیرد، دارای شرایط همگن و همسان باشد. با مطالعه پیشینه آمایش سرزمین و منطقه‌بندی و منابع مرتبط در این حوزه، در مرحله اول پنج معیار اصلی شامل «جغرافیایی - طبیعی»، «فرهنگی-اجتماعی»، «اقتصادی»، «سیاسی-اداری» و «دفاعی - امنیتی» و ۵۱ زیرمعیار استخراج گردید. سپس، جهت تعیین معیارها و زیرمعیارهای نهایی، از ضریب CVR استفاده شد. برای تعیین این ضریب، از متخصصان درخواست گردید تا هر آیت را بر اساس طیف سه قسمتی «ضروری است»، «مفید است ولی ضرورتی ندارد» و «ضرورتی ندارد» بررسی نمایند. سپس، پاسخ‌ها مطابق رابطه (۱) محاسبه شدند.

$$CVR = \frac{nE - \frac{N}{2}}{\frac{N}{2}} \quad \text{رابطه (۱)}$$

در این رابطه، nE تعداد متخصصانی است که به گزینه «ضروری است»، پاسخ داده‌اند و N ، «تعداد کل متخصصان» است. با توجه به تعداد پرسشنامه‌ها (۲۵ عدد)، حداقل مقدار قابل قبول CVR، ۰/۳۷ می‌باشد و مقادیر کمتر از این میزان، حذف گردید (Lawshe, 1975).

علاوه بر این، با استفاده از ضریب CVR، روایی شاخص‌ها نیز قابل سنجش است. به این معنی که شاخص‌های مستخرج از این روش، روا بوده و از اعتبار بالایی در دستیابی به هدف مطالعه برخوردارند. در نهایت، با استفاده از این ضریب و نظرات متخصصان، ۲۸ زیر معیار از بین ۵۱ معیار استخراج شده، انتخاب گردید (شکل ۷). معیارها و زیرمعیارهای شناسایی شده از طریق پرسشنامه مقایسات زوجی در اختیار متخصصان و صاحب‌نظران در این حوزه قرار گرفت و پس از جمع‌آوری آن‌ها، با استفاده از مدل AHP، امتیازدهی و ضریب اهمیت هر کدام از آن‌ها مشخص گردید.

شکل (۷). مهم‌ترین معیارها و زیرمعیارهای مؤثر بر منطقه‌بندی سرزمین در یک ساختار سلسله مراتبی (مأخذ: توکلی و همکاران، ۱۳۹۷: ۱۵۴؛ آقایی و همکاران، ۱۳۹۴: ۴۴؛ زیاری، ۱۳۹۳: ۵۳-۵۲؛ اعظمی و دبیری، ۱۳۹۰: ۱۴۷-۱۸۱؛ آذرآباد، ۱۳۹۲: ۹۴؛ پورموسوی و همکاران، ۱۳۸۷: ۹۵-۸۷؛ احمدی پور و همکاران، ۱۳۹۳: ۱۱).

بر اساس نتایج حاصل از مدل AHP و نرم‌افزار Expert Choice، به ترتیب معیارهای «فرهنگی - اجتماعی»، «دفاعی - نظامی» و «سیاسی - اداری» با توجه به دیدگاه کارشناسان و صاحب‌نظران مربوطه اهمیت بالاتری در منطقه‌بندی سرزمین دارند. نتایج بدست آمده بایستی از نظر پایداری مورد بررسی قرار گیرند که میزان ناسازگاری و به نوعی درستی قضاوت‌ها را نشان می‌دهد. مدل AHP، سازوکاری برای اینکار در نظر می‌گیرد که محاسبه شاخصی به نام «ضریب ناسازگاری» است. چنانچه این ضریب مقداری کوچکتر از (۰,۱) داشته باشد، سازگاری در قضاوت‌ها مورد قبول است (متقی، ۱۳۹۹: ۳۴ و ۳۵). این میزان در تعیین ضریب اهمیت معیارهای اصلی در این پژوهش برابر با (۰,۱) بدست آمد که نشان می‌دهد سازگاری در قضاوت‌ها رعایت شده است (جدول ۵).

جدول (۵). ضریب اهمیت و وزن معیارهای مؤثر در منطقه‌بندی سرزمین و میزان ضریب ناسازگاری (یافته‌های پژوهش، ۱۴۰۲)

شاخص	جغرافیایی - طبیعی	فرهنگی - اجتماعی	اقتصادی - صادی	سیاسی - اداری	دفاعی - نظامی
وزن	۰,۱۸۲	۰,۲۲۸	۰,۱ ۶۱	۰,۲۰۲	۰,۲۲۷
ضریب ناسازگاری	۰,۰۱				

مقیاسات زوجی انجام شده و وزن‌های بدست آمده از هر کدام از زیرمعیارهای متعلق به پنج معیار اصلی، نشان می‌دهد که در معیار جغرافیایی - طبیعی، زیرمعیارهای «مسائل محیطی»، «ناپایداری محیطی» و «وسعت»، در معیار فرهنگی-اجتماعی، زیرمعیارهای «پراکنش جمعیت»، «دین و مذهب» و «قوم و نژاد»، در معیار اقتصادی، «سطح توسعه‌یافتگی و محرومیت»، «زیرساخت‌ها و امکانات حیاتی و حساس و پراکنش آن‌ها در پهنه سرزمین» و همین‌طور «وضعیت اشتغال، درآمد و بیکاری»، در معیار سیاسی - اداری، به ترتیب زیرمعیارهای «الگو و نوع حکومت»، «تقسیمات سیاسی فضای سرزمین» و «حکومت‌ها و قدرت‌های محلی» و در معیار دفاعی - نظامی، به ترتیب زیرمعیارهای «تهدیدات و مسائل امنیتی»، «واگرایی و اختلافات فرهنگی - اجتماعی» و «توزیع قدرت و حمایت در پهنه سرزمین»، از اهمیت نسبی بیشتری نسبت به دیگر زیرمعیارها برخوردارند (جدول ۶).

جدول (۶). ضریب اهمیت و وزن زیرمعیارهای مؤثر بر منطقه‌بندی سرزمین (یافته‌های پژوهش، ۱۴۰۲)

معیار										زیر معیار	*II
جغرافیایی - طبیعی	وسعت	اقلیم و آب و هوا	ناهمواری	حوضه آبریز	مجاورت	مرکزیت	کاربری اراضی	ناپایداری محیطی	مسائل محیطی	۰,۰۰۶	
	۰,۱۲۳	۰,۱۱۹	۰,۰۹۷	۰,۰۷۸	۰,۰۹۴	۰,۱۰۵	۰,۱۱۳	۰,۱۴۲	۰,۱۶۶		
فرهنگی - اجتماعی	پراکنش جمعیت	زبان	قوم و نژاد	دین و مذهب	مهاجرت						۰,۰۰۵
	۰,۲۵۰	۰,۱۴۵	۰,۲۲۷	۰,۲۴۲	۰,۱۳۵						
اقتصادی	سطح توسعه یافتگی	اشتغال، درآمد	بودجه و سرمایه	زیرساخت و امکانات	توزیع صنایع	سطوح فناوری					۰,۰۰۱
	۰,۲۰۶	۰,۱۷۹	۰,۱۷۳	۰,۱۹۵	۰,۱۱۲	۰,۱۳۴					
سیاسی -اداری	الگو و نوع حکومت	سطوح اداری	حکومت‌های محلی	تقسیمات سیاسی							۰,۰۰۱
	۰,۳۸۶	۰,۱۶۵	۰,۲۰۵	۰,۲۴۴							
دفاعی -نظامی	واگرایی	همسایگان	تهدیدات	توزیع قدرت							۰,۰۰۴
	۰,۲۹۲	۰,۱۵۰	۰,۳۷۴	۰,۱۸۴							

*: ضریب ناسازگاری

بر اساس نتایج فوق، در بین معیارهای پنج‌گانه، معیار فرهنگی - اجتماعی و در بین زیرمعیارها، مسائل محیطی، سطح توسعه‌یافتگی مناطق، پراکنش جمعیت، الگو و نوع حکومت و تهدیدات و مسائل امنیتی، از اهمیت بالاتری در منطقه‌بندی سرزمین برخوردارند.

نتیجه‌گیری و ارائه الگوی نوین منطقه‌بندی در کشور

با عنایت به قابلیت‌ها، منابع و امکانات و محدودیت‌های هر منطقه و سرزمین، نیاز است در راستای تحقق عدالت فضایی و جغرافیایی با آن برخورد مطلوبی صورت گیرد و مناطق کم‌برخوردار و کمتر توسعه‌یافته در اولویت و در رأس امور قرار گیرند. این امر اگر به درستی صورت گیرد از بروز خطاهای آمایشی (ندانم‌کاری و بی‌تدبیری‌ها در رابطه با نوع بهره‌برداری از سرزمین و استفاده منطقه‌ای از آن) نیز جلوگیری می‌کند. شکل‌گیری مناطق و نواحی در یک سرزمین از جمله راه‌کارهای اساسی در اداره بهینه و تأمین امنیت در آن بوده که در طول تاریخ انجام می‌گرفته است و امروزه نیز در جهت کاهش خطاهای آمایشی و اداره مطلوب‌تر سرزمین، امری اجتناب‌ناپذیر می‌باشد. بر همین اساس، در طول تاریخ، سرزمین‌ها و کشورهای مختلف از جمله ایران به قلمروها و مناطق متعددی تقسیم شده‌اند. لذا، در بطن آمایش سرزمین تقسیم سرزمین و منطقه‌بندی آن وجود دارد که هدف از تعریف و تحدید منطقه نیز شناخت مقیاس برخورد با مسائل و راه‌ها و ابزارهای حل آن‌ها می‌باشد تا اقدامات مؤثر صورت گیرد. با

تقسیم سرزمین به مناطق کوچک‌تر همگن و یکنواخت، از قابلیت‌ها، ظرفیت‌ها و استعدادهای هر منطقه بهتر و بیشتر می‌توان بهره‌برداری نمود و به گونه‌ای مطلوب به اهداف آمایش سرزمین دست یافت؛ و تصمیمات اساسی‌تری را در مورد مناطق و چگونگی توسعه و رشد آن‌ها اتخاذ نمود.

پژوهش حاضر از جمله محدود تحقیقاتی در کشور است که با نگاه ویژه به مقوله منطقه‌بندی سرزمین و با در نظر گرفتن اهداف متعدد، برخی از چالش‌ها و مسایل موجود را بررسی نموده است. در همین راستا، در ابتدا با مطالعه جامع ادبیات تحقیق، سیر تاریخی برنامه‌ریزی و آمایش سرزمین، تقسیمات سیاسی کشور و در آخر منطقه‌بندی سرزمینی بررسی شد. افزون بر این، در بررسی پیشینه تحقیق، معیارها و شاخص‌های مؤثر بر منطقه‌بندی سرزمین که محققان مختلف در مطالعات خود به کار برده‌اند، شناسایی و استخراج شد. در مرحله بعد، معیارهای استخراج شده در قالب پرسشنامه مقایسات زوجی ارزیابی و با استفاده از مدل AHP، وزن‌دهی و میزان اهمیت آن‌ها بدست آمد. در نهایت، با اتکا به موارد گفته شده و در نظر گرفتن معیارهای بدست آمده، نگارندگان منطقه‌بندی پیشنهادی خود را در قالب مناطق ده‌گانه ارائه نمودند. بر مبنای یافته‌های پژوهش، در بین معیارهای پنج‌گانه، معیار «فرهنگی - اجتماعی»، «دفاعی - نظامی»، و «سیاسی - اداری» و در میان زیرمعیارهای بررسی شده به ترتیب «مسائل محیطی»، «سطح توسعه‌یافتگی مناطق»، «پراکنش جمعیت»، «الگو و نوع حکومت» و «تهدیدات و مسائل امنیتی» از درجه اهمیت بالاتری در منطقه‌بندی سرزمین برخوردارند.

بنابراین، منطقه‌بندی همان‌طور که مفصلاً در بخش‌های متعددی از پژوهش حاضر بحث شد، بر مبنای خاصی و با در نظر گرفتن معیارهای متعددی صورت می‌گیرد. به طور کلی، منطقه‌بندی‌ها را می‌توان به دو صورت «مبتنی بر عملکرد» و «مبتنی بر تقسیمات سیاسی - اداری» انجام داد. از سویی، همان‌طور که بررسی سیر منطقه‌بندی در کشورمان نیز نشان داد، با توجه به هدف و سازمان متصدی منطقه‌بندی، معیارهای منطقه‌بندی و در واقع مناطق سرزمینی می‌توانند متفاوت باشند. لیکن، معیارها و شاخص‌های استخراج شده به طور همزمان امکان بکارگیری در یک نوع منطقه‌بندی را ندارند و با توجه به هدف تحقیق باید از برخی از آن‌ها که به ماهیت پژوهش نزدیک‌ترند، استفاده نمود. با این وجود، در بین منطقه‌بندی‌های صورت گرفته، به طور کلی آن دسته از تقسیم‌بندی‌ها از اهمیت بیشتری برخوردارند که توسط وزارت کشور یا شورای عالی آمایش سرزمین صورت گرفته‌اند؛ چرا که پایه و اساس این منطقه‌بندی‌ها، تقسیمات سیاسی کشور می‌باشند و این حاکی از اهمیت این معیار در منطقه‌بندی است. معیاری که در اولویت‌بندی معیارهای منطقه‌بندی توسط کارشناسان مربوطه، از اهمیت و تأثیر بالایی برخوردار است. در واقع، نکته حائز اهمیت در این زمینه این است که از سویی در برخی از منطقه‌بندی‌ها اجرای طرح‌ها و برنامه‌ها در قالب خطوط و تقسیمات سیاسی مناطق داخلی، به نوعی مردود شمرده شده و تقسیم‌بندی دیگری منطبق با اهداف خود و ویژگی‌های مناطق، پیشنهاد داده‌اند؛ از سوی دیگر با توجه به سیستم متمرکز برنامه‌ریزی در کشور، بهره‌گیری از نظام تقسیمات اداری - سیاسی در تقسیم‌بندی کشور مقبولیت بیشتری داشته و می‌تواند در اجرای برنامه‌ها و خطومشی‌های سرزمینی کاراتر عمل کند. بنابراین، آنچه در منطقه‌بندی پیشنهادی کشور می‌تواند حائز اهمیت باشد، توجه به معیارهای با تأثیر بالا در منطقه‌بندی سرزمین در کنار تبعیت از مرزهای تقسیمات سیاسی کشور می‌باشد. بر اساس مطالب مشروحه و با در نظر گرفتن معیارهای مؤثر بر منطقه‌بندی سرزمین، منطقه‌بندی پیشنهادی نگارندگان در شکل شماره (۸) آورده شده است. آنچه حائز اهمیت است این می‌باشد که به هر روی امکان ارائه منطقه‌بندی کاملاً ایده‌آل و مطلوب میسر نبوده و در هر صورت برخی طبقه‌بندی‌ها و مناطق پیشنهادی ممکن است غیر علمی و نادرست باشد. چرا که در نظر گرفتن تمامی معیارها و عوامل به صورت همزمان و در ارتباط با هم اغلب دشوار و نشدنی است.

شکل (۸). منطقه‌بندی پیشنهادی و تقسیم کشور به ۱۰ کلان منطقه

در جدول شماره (۷)، مناطق ده‌گانه پیشنهادی یا توجه استان‌های تشکیل دهنده و جمعیت و مساحت هر کدام از آن‌ها آورده شده است. در منطقه‌بندی پیشنهادی، کوشش شده است تا حد ممکن تناسب معقولی بین توزیع جمعیت و مساحت هر منطقه وجود داشته باشد. چرا که اساس برنامه‌ریزی و طرح‌ریزی‌ها در کشورمان، غالباً بر مبنای جمعیت صورت می‌گیرد.

جدول (۷). مناطق پیشنهادی ده‌گانه کشور و استان‌های تشکیل‌دهنده آن‌ها بر اساس جمعیت و مساحت

شماره منطقه	استان‌ها	جمعیت	درصد	مساحت (ک.م)	درصد
۱	مازندران، گیلان، گلستان	۷۶۸۳۰۹۷	۹٫۶۱	۵۸۱۷۱	۳٫۵۶
۲	اردبیل، آذربایجان شرقی، آذربایجان غربی و زنجان	۹۵۰۲۷۵۲	۱۱٫۸۹	۱۲۷۲۹۳٫۲۱	۷٫۷۸
۳	کردستان، همدان و کرمانشاه	۴۱۳۵۶۰۳	۵٫۱۷	۷۴۵۴۹٫۹۱	۴٫۵۶
۴	قم، همدان، مرکزی و لرستان	۶۲۲۰۶۴۱	۷٫۷۸	۸۸۱۱۳٫۸۷	۵٫۳۹
۵	تهران، البرز و قزوین	۱۷۲۵۳۷۹۸	۲۱٫۵۹	۳۴۳۱۵٫۳۸	۲٫۱۰
۶	اصفهان، یزد و سمنان	۶۹۶۱۷۴۳	۸٫۷۱	۳۷۸۶۹۰٫۸۲	۱۷٫۰۴
۷	خوزستان، چهارمحال و بختیاری و کهگیلویه و بویراحمد	۶۳۷۱۳۲۴	۷٫۹۷	۹۶۲۵۲٫۷۳	۵٫۸۹
۸	فارس، هرمزگان و بوشهر	۷۷۹۱۰۸۹	۹٫۷۵	۲۱۶۲۰۲٫۰۲	۱۳٫۲۲
۹	کرمان، سیستان و بلوچستان	۵۹۳۹۷۳۲	۷٫۴۳	۳۶۳۴۶۳٫۸۹	۲۲٫۲۲
۱۰	خراسان شمالی، خراسان رضوی و خراسان جنوبی	۸۰۶۶۴۹۱	۱۰٫۰۹	۲۹۸۴۶۵	۱۸٫۲۵

در این منطقه‌بندی علاوه بر همگنی ویژگی‌های جمعیتی، مساحت، اقلیم محدوده، همجواری و تبعیت از تقسیمات سیاسی؛ سعی شده است تا بحث توسعه‌یافتگی و توسعه نیافتگی بین استان‌های تشکیل‌دهنده هر منطقه نیز لحاظ شود. به این معنی که

هر کدام از مناطق از لحاظ توسعه‌یافتگی تا حدودی در یک سطح باشند و در هر کدام از مناطق تا حد ممکن حداقل یک استان نسبتاً توسعه‌یافته حضور داشته باشد تا به عنوان مرکز منطقه از پتانسیل‌ها و قابلیت‌های آن جهت توسعه سایر مناطق استفاده شود.

با این حال، همان‌طور که مرور منطقه‌بندی‌های صورت گرفته در کشور نیز نشان می‌دهد، سیاست‌ها و برنامه‌ها در قالب مناطقی که از خطوط تقسیمات سیاسی تبعیت نمی‌کند، دشوار بوده و ممکن است نتایج مطلوب را به همراه نداشته باشد. در هر صورت به نظر می‌رسد مخصوصاً در مسئله برنامه‌ریزی توسعه و آمایش سرزمین در کشور، بهره‌گیری از خطوط سیاسی کارآمدتر باشد و در تعیین حدود مناطق بایستی از این خطوط و مرزهای سیاسی استفاده شود؛ و یا بایستی در مورد مرزها و محدوده‌های تقسیمات سیاسی کشور تجدید نظر شود؛ چرا که برنامه‌ریزی توسعه در کشور به صورت متمرکز و از بالا به پایین است و از سلسله مراتب خاصی تبعیت می‌کند. به عبارتی، برنامه‌ها و طرح‌های توسعه‌ای (به ویژه در سطح کلان) در سطح ملی مطرح و سپس به ترتیب مناطق، استان‌ها، شهرستان‌ها و بخش‌ها را در برمی‌گیرد. لذا، حرکت در این مسیر و تبعیت از سلسله مراتب برنامه‌ریزی توسعه در کشور با توجه به نبود سازوکارها و سلسله مراتب دیگر توسعه، نتایج و پیامدهای مطلوب‌تر و بهینه‌تری به دنبال خواهد داشت و راحت‌تر می‌توان به اهداف مد نظر نایل شد. بنابراین، بر اساس آنچه در این پژوهش بدست آمد، اگر کشورها به دنبال بهره‌برداری از تمامی قابلیت‌های سرزمینی خود در جهت اداره مطلوب‌تر کشور می‌باشند بایستی بر آمایش سرزمین و اصول آن پایبند باشند. چرا که مسلماً بدون پایبندی بر این اصول و قوانین، نمی‌توان انتظار تحقق اهداف آمایشی و توسعه بلندمدت در کشور را داشت. در پایان، جهت تحقق اهداف آمایش سرزمین و دستیابی به یک الگوی مطلوب منطقه‌بندی، توصیه‌ها و برنامه‌های سیاستی زیر پیشنهاد می‌گردد:

– **تدوین و اجرای استراتژی‌های واحد:** سیاست‌گذاران باید ستراتیژی‌های واحد به تناسب ویژگی‌ها و نیازمندی‌های هر منطقه تدوین و اجرا کنند.

– **توجه به قابلیت‌ها و امکانات طبیعی و غیرطبیعی هر منطقه:** در سیاست‌گذاری‌ها برای منطقه‌بندی کشور باید به قابلیت‌های منطقه‌ای و تمایزات هر منطقه توجه شود و با شناسایی مناطق همگن، سیاست‌گذاری‌ها هم‌سوتر و هدفمندتر انجام شود.

– **تخصیص منابع مالی و اقتصادی:** تخصیص منابع باید بر اساس نیازها و اولویت‌های هر منطقه انجام شود و به توسعه همگانی و عادلانه در کشور منجر شود.

– **ارتقاء زیرساخت‌ها:** سیاست‌گذاران باید بخ بخت بود زیرساخت‌های حمل و نقل، ارتباطات، انرژی و غیره در مناطق مختلف اهمیت دهند. چرا که این زیرساخت‌ها می‌توانند به توسعه اقتصادی – اجتماعی کمک کنند.

– **تنظیم و توسعه بخش‌های صنعتی و کشاورزی:** توسعه بخش‌های صنعتی و کشاورزی باید بر اساس پتانسیل‌ها و نیازهای هر منطقه باشد.

– **حفاظت از محیط زیست:** سیاست‌ها باید حفاظت از محیط‌زیست و مدیریت منابع طبیعی در هر منطقه را مد نظر قرار داده و برنامه‌های مؤثر در این زمینه را گسترش دهند.

– **توسعه توانمندی‌ها و جلب مشارکت مردمی:** آموزش و ارتقاء توانمندی‌های مردم در مناطق مختلف می‌تواند به توسعه هر منطقه کمک کند و در عین حال مشارکت مردمی در فرآیندهای تصمیم‌گیری و تدوین سیاست‌ها و برنامه‌ها را بهبود بخشد.

– **نظارت و ارزیابی:** در نهایت، لازمه حرکت به سوی اهداف از پیش تعیین شده، نظارت و ارزیابی عملکردهای گذشته است. در این خصوص بایستی مکانیسم‌های نظارت و ارزیابی منطقه‌بندی به منظور ارزیابی عملکردها فراهم شود.

منابع

- ابراهیم‌زاده، حمیدرضا. (۱۳۹۴). *تأثیر روابط فضایی واحدهای سیاسی - اداری درون کشوری بر پایداری امنیت (مورد: استان‌های سیستان و بلوچستان و کرمان)*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد در رشته جغرافیای سیاسی با راهنمایی دکتر زهرا احمدی‌پور، دانشگاه تربیت مدرس، دانشکده علوم انسانی.
- ابراهیمی، آرام. (۱۳۹۶). *بررسی روند تحولات مفهومی آمایش سرزمین (مطالعه تطبیقی ایران و جهان)*، فصلنامه تخصصی انجمن علمی دانشجویی برنامه‌ریزی آمایش سرزمین (برنامه‌ریزی فضایی)، دانشگاه تربیت مدرس.
- احمدی‌پور، زهرا؛ شیخی، محمد؛ بیگلر، معصومه؛ بویه، چمران. (۱۳۹۳). *بررسی تطبیقی مولفه‌های تأثیرگذار بر انتزاع استان‌ها پس از انقلاب اسلامی از منظر جغرافیای سیاسی و علوم منطقه‌ای*، فصلنامه مدرس علوم انسانی (برنامه‌ریزی و آمایش فضا)، ۱۸(۴)، ۲۰-۱.
- احمدی‌فروشان، سید منصور، محمودی، سیدمحمد. (۱۳۸۹). *جایگاه فرمانداری زمین در آمایش سرزمین*، مجله علمی آمایش سرزمین، دوره دو، شماره دو.
- اعظمی، هادی؛ دبیری، علی اکبر. (۱۳۹۰). *تحلیل نظام تقسیم سیاسی فضا در ایران*، فصلنامه بین المللی ژئوپلیتیک، ۷(۲)، ۱۴۷-۱۸۱.
- امینی، داود؛ عبادی‌زاده، سیدعلی. (۱۳۹۹). *عدالت فضایی و جغرافیای جرم*، انتشارات دانشگاه علوم انتظامی امین، چاپ اول.
- ایمانی جاجرمی، حسین؛ دباغی، حمیده. (۱۳۹۴). *مطالعه سیاست‌های اقتصادی ایران با رویکرد آمایش سرزمین (مطالعه موردی: برنامه‌های چهارم و پنجم توسعه کشور)*، مطالعات و تحقیقات اجتماعی در ایران، ۴(۳)، ۵۲۷-۵۰۱.
- آذرآباد، نسرین. (۱۳۹۲). *روش‌های نوین ناحیه‌بندی در فضاهای جغرافیایی*، فصلنامه برنامه‌ریزی منطقه‌ای، سال سوم، شماره ۱۲.
- آسایش، حسین. (۱۳۸۹). *اصول و روش‌های برنامه‌ریزی ناحیه‌ای*، چاپ دهم، مرکز چاپ و انتشارات دانشگاه پیام نور، تهران.
- آقایاری‌هیر، محسن؛ حبیبیان، میقات؛ استادی جعفری، مهدی؛ امینی شیرازی، حامد. (۱۳۹۴). *منطقه‌بندی حمل و نقل روستایی در ایران*، نشریه علمی - پژوهشی جغرافیا و برنامه‌ریزی، شماره ۱۹، شماره ۵۳، ۴۷-۲۵.
- پاپلی‌یزدی، محمدحسین؛ (۱۳۸۳). *عدالت اجتماعی و توسعه: کاربرد فلسفه و ایدئولوژی در آمایش سرزمین*، فصلنامه تحقیقات جغرافیایی، شماره ۷۴، شماره مقاله ۶۱۶.
- پوراحمد، احمد؛ (۱۳۸۰). *آمایش سرزمین و ایجاد تعادل در نظام شهری کشور*، مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دوره ۱۶۰، شماره پیاپی ۹۸۲، ۴۹۰-۴۷۹.
- پورمحمدی، محمدرضا؛ مرصوسی، نفیسه؛ حکمت‌نیا، حسن؛ نظم‌فر، حسین. (۱۳۸۹). *تحلیل استراتژی‌های توسعه منطقه‌ای در آذربایجان شرقی*، پژوهش‌های بوم‌شناسی شهری، سال اول، شماره دوم، ۴۲-۵۰.
- پورموسوی، سیدموسوی؛ میرزاده‌کوهشاهی، مهدی؛ رهنما قره‌خانگللو، جهانبخش. (۱۳۸۷). *سازماندهی سیاسی فضا و نواحی فرهنگی و کارکردی در ایران*، فصلنامه بین المللی ژئوپلیتیک، ۴(۱۳)، ۷۵-۱۰۱.
- پیشگاهی‌فرد، زهرا؛ امیدی آوج، مریم؛ (۱۳۸۸). *ارتباط بین پراکندگی اقوام ایرانی و امنیت مرزها*، فصلنامه بین المللی ژئوپلیتیک، ۷۱-۴۸، ۱(۵).
- توکلی، مرتضی؛ ابراهیمی، آرام؛ حمیدی تهرانی، سمیرا. (۱۳۹۷). *تحلیل الگوی منطقه‌بندی آمایش سرزمین در ایران از پسامشروطه تا به حال*، برنامه‌ریزی و آمایش فضا، دوره ۲۲، شماره ۱.
- ثامنی، امیر؛ پوراصغر سنگاچین، فرزاد. (۱۳۹۸). *منطقه‌بندی سرزمینی و تقسیم کار ملی؛ پیش‌نیاز تحقق اهداف آمایش سرزمین در ایران*، پژوهش‌های محیط زیست، سال ۱۰، شماره ۲۰.
- جعفری‌زاده، امید. *تحلیل مرزبندی مناطق پدافندی جمهوری اسلامی ایران: ارائه مدل جدید و پیاده سازی در منطقه جنوب*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد در رشته جغرافیای سیاسی با راهنمایی دکتر غلامحسین حیدری، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران مرکزی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی (۱۳۹۲).

- حاتمی نژاد، حسین؛ عمو، ابراهیم. (۱۳۹۸). *آسیب‌شناسی و ارزیابی طرح‌های آمایش سرزمین در کشور ایران*، فصلنامه علمی - پژوهشی برنامه‌ریزی منطقه‌ای، ۹(۳۴)، ۳۸-۲۷.
- حسن‌آبادی، داوود؛ غلامرضایی، یوسفعلی؛ نجفی، عباس؛ عالی فرجا، سجاد؛ (۱۳۹۷). *بررسی و تحلیل نظام تقسیمات کشوری در ایران با تاکید بر متغیرهای علمی و جغرافیایی: مطالعه موردی استان سیستان و بلوچستان*، فصلنامه جغرافیا (برنامه‌ریزی منطقه‌ای)، ۸(۱)، ۲۷۷-۲۹۸.
- حسینی، مرتضی؛ ابراهیمی، طالب. (۱۳۹۶). *بررسی وضعیت منطقه‌بندی در ایران و معیارهای مطلوب منطقه‌بندی*، فصلنامه حقوق ملل، سال هفتم، شماره ۲۵.
- خانی، فضیله؛ سادات‌موسوی، سمیه. (۱۳۹۶). *تحلیل نظریه پخش فضایی در کارآفرینی و نقش آن در توسعه کالبدی نواحی روستایی (دهستان سولقان)*، نشریه علمی - پژوهشی برنامه‌ریزی توسعه کالبدی، سال ۲، شماره ۳، پیاپی ۷، پاییز (۱۳۹۶)، ۹۹-۱۱۶.
- زالی، نادر؛ احمدی، حسن. (۱۳۹۳). *سازماندهی فضایی استان آذربایجان شرقی با رویکرد برنامه‌ریزی منطقه‌ای در افق چشم‌انداز*، فصلنامه برنامه‌ریزی منطقه‌ای، سال چهارم، شماره ۱۴، ۷۴-۵۶.
- زیاری، کرامت‌الله (۱۳۹۳). *اصول و روش‌های برنامه‌ریزی منطقه‌ای*، چاپ ششم، انتشارات دانشگاه تهران.
- سازمان برنامه و بودجه استان تهران. (۱۳۹۷). *برنامه آمایش استان تهران، گزارش تبیین وضع موجود سازمان فضایی استان تهران*، فصل پنجم.
- سازمان برنامه و بودجه کشور. (۱۳۹۸). *آسیب‌شناسی آمایش سرزمین در نظام برنامه‌ریزی کشور*، گروه پژوهشی آمایش سرزمین، توسعه و توازن منطقه‌ای، مرکز پژوهش‌های توسعه و آینده‌نگری، تهران.
- سازمان برنامه و بودجه. (۱۳۸۸). *درباره برنامه پنجم توسعه (آسیب‌شناسی برنامه‌های توسعه در ایران)*، دفتر مطالعات برنامه و بودجه.
- سازمان برنامه و بودجه. (۱۳۹۷). *کتاب همراه آمایش سرزمین*، انتشارات سازمان برنامه و بودجه، چاپ اول، تهران.
- سازمان برنامه. (۱۳۵۱). *طرح عمران منطقه‌ای بتل*، تهران، ایران.
- سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور. (۱۳۸۰). *مطالعات آمایش سرزمین (سابقه، مفاهیم و شرایط کنونی)*، معاونت امور اقتصادی و هماهنگی بودجه، دفتر آمایش و برنامه‌ریزی منطقه‌ای.
- سرور، رحیم؛ جعفریان، بابک؛ برنا، رضا. (۱۳۹۸). *شناسایی عوامل کلیدی مؤثر بر وضعیت آینده آمایش سرزمین استان تهران با رویکرد آینده‌پژوهی*، فصلنامه جغرافیایی سرزمین، سال ۱۶، شماره ۶۱، بهار ۱۳۹۸.
- سرور، رحیم؛ چهاربرج، علی؛ علوی، سعیده. (۱۳۹۶). *ارزیابی تحلیل وضعیت توسعه یافتگی فضای ملی بر مبنای بخش‌های ۱۵ گانه اقتصادی (مطالعه موردی: مناطق ۱، ۲، ۸ و ۹)*، مهندسی جغرافیایی سرزمین، دوره اول، شماره ۱.
- سعدآبادی، علی اصغر؛ پورعزت، علی اصغر؛ عباسی، طیب. (۱۳۹۲). *شناسایی مولفه‌های همبستگی ملی در اقوام ایرانی*، فصلنامه راهبرد دفاعی، ۱۱(۴۲)، ۱۷۳.
- سعیدی، عباس. (۱۳۹۱). *مفاهیم بنیادین در برنامه‌ریزی کالبدی - فضایی (بخش نخست)*، فصلنامه علمی - پژوهشی برنامه‌ریزی توسعه کالبدی، سال اول، شماره اول، ۲۶-۹.
- سعیدی، عباس. (۱۳۹۲). *مفاهیم بنیادین در برنامه‌ریزی کالبدی - فضایی (بخش دوم)*، فصلنامه برنامه‌ریزی کالبدی-فضایی، سال اول، شماره سوم.
- سیف‌الدینی، فرانک؛ پناهنده‌خواه، موسی. (۱۳۸۹). *چالش‌ها و موانع برنامه‌ریزی توسعه منطقه‌ای در ایران*، پژوهش‌های جغرافیای انسانی، شماره ۷۳، ۸۳-۹۸.
- شکوئی، حسین. (۱۳۸۷). *شناخت و فلسفه جغرافیا*، انتشارات دانشگاه پیام نور، چاپ ۱۳، تهران.
- شکوئی، حسین؛ افروغ، عماد. (۱۳۷۴). *فلسفی‌اندیشی فضایی*، تحقیقات جغرافیایی، شماره ۳۹، شماره مقاله ۳۴۱.

- شورای عالی آمایش سرزمین. (۱۳۹۹). *سند ملی آمایش سرزمین*.
- شهبازبکیان، محمدرضا؛ حبیبزاده، سایه. (۱۴۰۱). *تحلیل آمایشی توسعه منطقه آزاد ماکو: یک رویکرد مبتنی بر پویایی سیستم‌ها به سوی توسعه پایدار*، نشریه علمی جغرافیا و برنامه‌ریزی، سال ۲۶، شماره ۷۹، فصل بهار، ۱۸۷-۲۰۵.
- شیرزاد مرگاو، گلرخ. *قیاس تطبیقی الگوهای برنامه‌ریزی منطقه‌ای کشور فرانسه و ایران*، به منظور شناسایی راهکارهای بهینه در جهت بهبود برنامه‌ریزی منطقه‌ای در ایران، پایان‌نامه کارشناسی ارشد در رشته برنامه‌ریزی منطقه‌ای با راهنمایی دکتر حسن احمدی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران مرکز، (۱۳۹۲).
- صرافی، مظفر. (۱۳۹۵). *جزوه تجربیات برنامه‌ریزی ملی و منطقه‌ای*، دانشگاه شهید بهشتی، دانشکده معماری و شهرسازی، تهران.
- قاجار خسروی، محمدمهدی. (۱۳۸۹). *مروری بر تهیه طرح‌های کالبدی منطقه‌ای در ایران*، فصلنامه مسکن و محیط روستا، ۲۹(۱۳۰)، ۹۰.
- قربانی رسول. (۱۳۹۳). *جزوه کلاسی درس برنامه‌ریزی منطقه‌ای*، دانشکده برنامه‌ریزی و علوم محیطی، سال تحصیلی ۱۳۹۳-۱۳۹۲.
- قنبری، ابوالفضل؛ تقی‌زادفانید، ابوالقاسم؛ آبار، محمد. (۱۴۰۱). *بررسی علل و عوامل تحقق طرح‌های آمایش در استان آذربایجان شرقی*، نشریه علمی جغرافیا و برنامه‌ریزی، سال ۲۶، شماره ۷۹، ۲۸۵-۳۰۵.
- لطفی، سهند. (۱۳۹۰). *بررسی و تحلیل نظام برنامه‌ریزی فضایی فرانسه*، آمایش سرزمین، سال سوم، شماره پنجم، ۱۴۴-۱۱۱.
- لطیفی، غلامرضا. (۱۳۸۸). *نگاهی اجمالی به تعدادی از تئوری‌های مکانی در برنامه‌ریزی منطقه‌ای*، کتاب ماه علوم اجتماعی، دوره جدید، شماره ۲۰، ۱۰۹-۱۰۴.
- متقی، افشین. (۱۳۹۹). *آمایش فضایی قلمروهای مرزی با استفاده از مدل AHP (نمونه موردی: شهرستان‌های مرزی استان سیستان و بلوچستان)*، فصلنامه آمایش محیط، شماره ۴۸، ۴۰-۲۱.
- محمودی، محمود. (۱۳۸۸). *تحلیلی بر سیر تحولات کلان آمایش سرزمین فرانسه در نیم قرن گذشته و ارائه پیشنهاداتی جهت بهبود وضعیت آمایش سرزمین ایران*، نشریه آمایش سرزمین، سال اول، شماره اول، ۱۸۰-۱۴۱.
- مددی، آرزو. *اولویت‌سنجی شاخص‌های تقسیمات کشوری در تحقق پذیری برنامه‌های آمایش سرزمین در ایران*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد در رشته برنامه‌ریزی آمایش سرزمین با راهنمایی دکتر میرنجف موسوی و دکتر محمدنژاد، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه ارومیه، (۱۳۹۵).
- مرکز آمار ایران، (۱۳۹۵). <https://www.amar.org.ir/>.
- مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی. (۱۳۹۳). *مجموعه مطالعات منطقه‌ای و آمایش سرزمین در ایران (فراتحلیل نابرابری منطقه‌ای در ایران)*، معاونت پژوهش‌های اقتصادی، دفتر مطالعات اقتصادی.
- مفیدی، مهرانوش. (۱۳۸۹). *آمایش سرزمین در اتریش با نگاهی به کنفرانس برنامه‌ریزی فضایی*، آمایش سرزمین، سال دوم، شماره سوم، ۷۳-۹۹.
- منشادی، الهام. (۱۳۸۹). *بررسی و تحلیل ویژگی‌های منحصر به فرد نظام برنامه‌ریزی فضایی در بلژیک*، آمایش سرزمین، سال دوم، شماره سوم، ۱۳۸۹، ۵۲-۲۹.
- مولائی هاشجین، نصراله؛ صالحی بابامیری، چیا. (۱۳۹۶). *مدل پیشنهادی راهبرد مهندسی جغرافیایی فضا در برنامه‌ریزی‌های منطقه‌ای ایران*، مهندسی جغرافیایی سرزمین، ۱(۱)، ۱-۱۲.
- مؤمنی، مهدی؛ مبارکی، امید؛ جنابی، نرگس. (۱۳۹۲). *آمایش سرزمین و مدیریت توسعه فضایی (مورد مطالعه: شهرستان ملکان)*، مطالعات مدیریت شهری، سال ۵، شماره ۱۳، ۴۶-۵۶.
- نامی، محمدحسن؛ حیدری‌پور، اسفندیار. (۱۳۹۱). *الگوی جدید برای محاسبه دقیق مساحت و طول مرزهای کشور ج.ا.ایران*، فصلنامه جغرافیا (برنامه‌ریزی منطقه‌ای)، سال دوم، شماره ۲، بهار ۱۳۹۱.
- وثوقی، فاطمه. (۱۳۷۷). *منطقه‌بندی در ایران*، فصلنامه تحقیقات جغرافیایی، شماره ۴۹ و ۵۰.

References

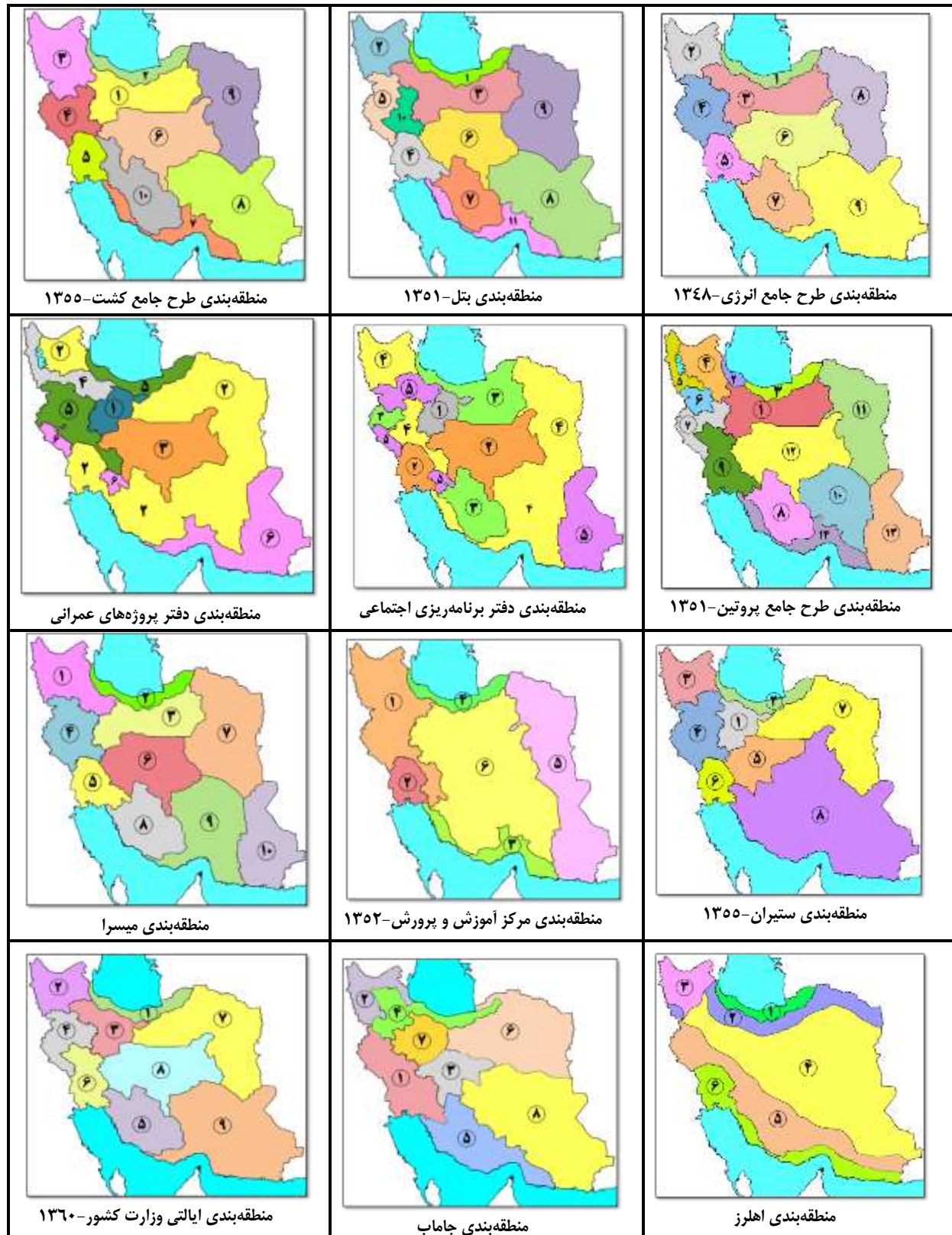
- Ebrahimzadeh, Hamid Reza. (2015). The Effect of Spatial Relations of Political-Administrative Units Within a Country on Security Sustainability (Case Study: Sistan and Baluchestan and Kerman Provinces), Master's Thesis in Political Geography, supervised by Dr. Zahra Ahmadipour, Tarbiat Modares University, Faculty of Humanities. [In Persian]
- Ebrahimi, Aram. (2017). A Study of the Conceptual Developments of Land Planning (Comparative Study of Iran and the World), Specialized Quarterly of the Student Scientific Association of Land Planning (Spatial Planning), Tarbiat Modares University. [In Persian]
- Ahmadipour, Zahra; Sheikhi, Mohammad; Bigler, Masoumeh; Boyeh, Chamran. (2014). A Comparative Study of the Factors Affecting the Abstraction of Provinces after the Islamic Revolution from the Perspective of Political Geography and Regional Sciences, Modares Quarterly of Humanities (Planning and Spatial Planning), 18(4), 1-20. [In Persian]
- Ahmadiforushani, Seyed Mansour, Mahmoudi, Seyed Mohammad. (2010). The Position of Land Management in Land Planning, Journal of Land Planning, Volume 2, Issue 2. [In Persian]
- Azami, Hadi; Dabiri, Ali Akbar. (2011). Analysis of the Political Space Division System in Iran, International Geopolitics Quarterly, 7(2), 147-181. [In Persian]
- Amini, Davud; Ebadizadeh, Seyed Ali. (2010), Spatial Justice and the Geography of Crime, Amin University of Law Enforcement Sciences Publications, First Edition. [In Persian]
- Imani Jajarami, Hossein; Dabbaghi, Hamideh. (2015). Study of Iran's Economic Policies with a Land Planning Approach (Case Study: Fourth and Fifth National Development Plans). Social Studies and Research in Iran, 4(3), 501-527. [In Persian]
- Azarabad, Nasrin. (2013). New Methods of Zoning in Geographical Spaces, Regional Planning Quarterly, Year 3, Issue 12. [In Persian]
- Asayesh, Hossein. (2010). Principles and Methods of Regional Planning, 10th Edition, Payam Noor University Printing and Publishing Center, Tehran. [In Persian]
- Aghayarihir, Mohsen; Habibiyan, Miqat; Ostadi Jafari, Mehdi; Amini-Shirazi, Hamed. (2015). Rural Transportation Zoning in Iran, Scientific and Research Journal of Geography and Planning, No. 19, No. 53, 47-25. [In Persian]
- Papli-Yazdi, Mohammad-Hossein; (2004). Social Justice and Development: Application of Philosophy and Ideology in Land Planning, Quarterly Journal of Geographical Research, No. 74, Article No. 616. [In Persian]
- Pour-Ahmad, Ahmad; (2001). Land Planning and Creating Balance in the Country's Urban System, Journal of the Faculty of Literature and Humanities, Volume 160, Serial No. 982, 479-490.
- Pour-Mohammadi, Mohammad-Reza; Marsousi, Nafiseh; Hekmatnia, Hassan; Nazmfar, Hossein. (2009), Analysis of Regional Development Strategies in East Azerbaijan. Urban Ecology Research, Year 1, Issue 2, 42-50. [In Persian]
- Pourmousavi, Seyed Musa; Mirzadeh-Kuhshahi, Mehdi; Rahnama Gharekhanbegloo, Jahanbakhsh. (2008). Political Organization of Space and Cultural and Functional Areas in Iran. International Journal of Geopolitics, 4(13), 75-101. [In Persian]
- Pishgahi Fard, Zahra; Omid-Avj, Maryam; (2009). The Relationship Between the Dispersion of Iranian Ethnic Groups and Border Security, International Journal of Geopolitics, 5(1), 48-71. [In Persian]
- Tavakoli, Morteza; Ebrahimi, Aram; Hamidi-Tehran, Samira. (2018). Analysis of the Zoning Pattern of Land Use Planning in Iran from the Post-Constitution to the Present, Planning and Spatial Planning, Volume 22, Issue 1. [In Persian]
- Sameni, Amir; Pouraghar Sangachin, Farzam. (2019). Territorial zoning and national division of labor; prerequisite for achieving land use planning goals in Iran, Environmental Research, Year 10, Issue 20. [In Persian]

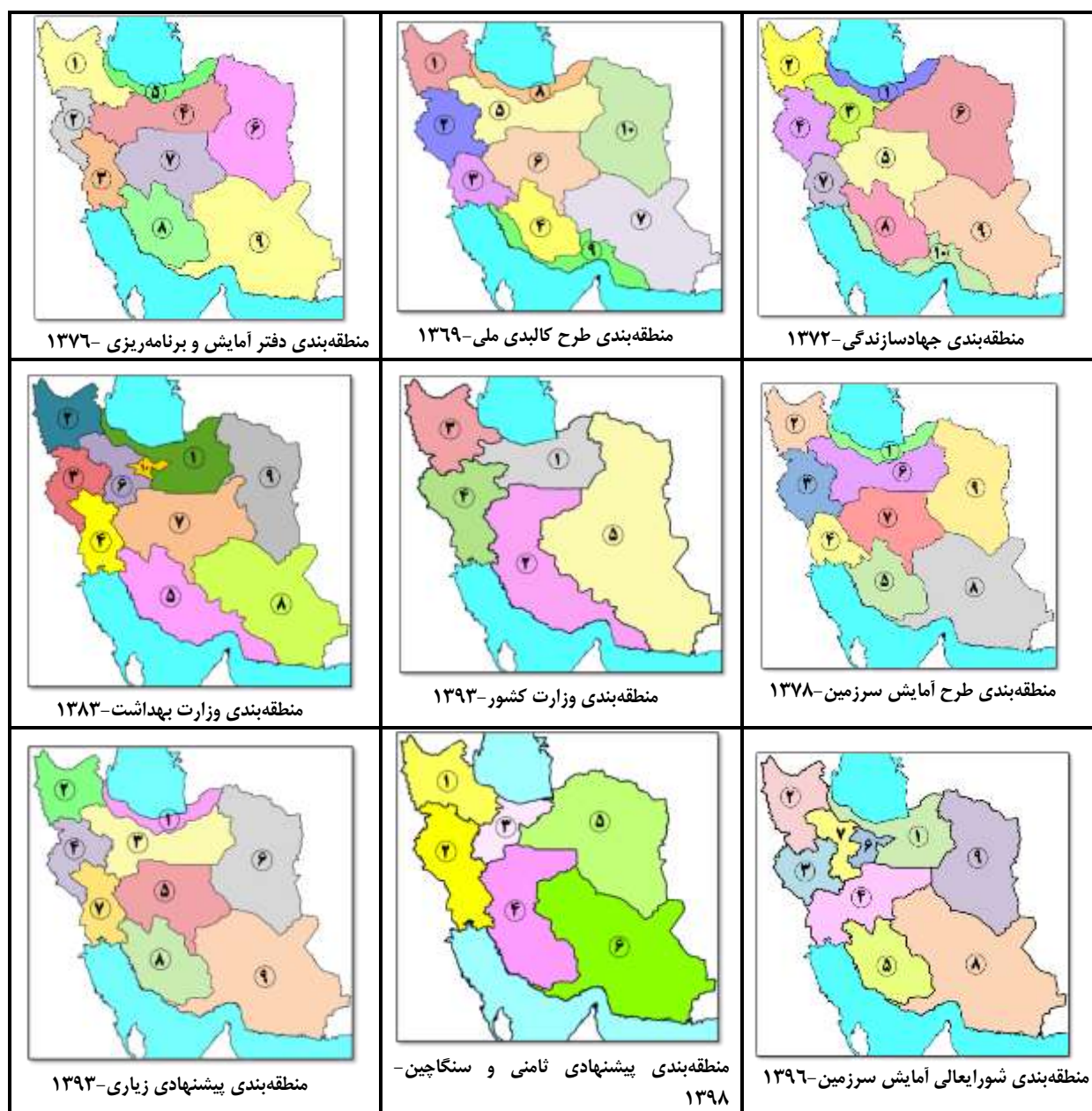
- Jafarizadeh, Omid. Analysis of the demarcation of defense zones of the Islamic Republic of Iran: presenting a new model and implementing it in the southern region, Master's thesis in political geography under the guidance of Dr. Gholamhossein Heydari, Islamic Azad University, Central Tehran Branch, Faculty of Literature and Humanities (2013). [In Persian]
- Hatami Nejad, Hossein; Amo, Ebrahim. (2019). Pathology and evaluation of land use planning plans in Iran, Quarterly Journal of Regional Planning, 9(34), 27-38. [In Persian]
- Hassanabadi, Davoud; Gholamrezaei, Yousef Ali; Najafi, Abbas; Ali Farja, Sajjad; (2018). Study and analysis of the country division system in Iran with emphasis on scientific and geographical variables: A case study of Sistan and Baluchestan province, Quarterly Journal of Geography (Regional Planning), 8(1), 277-298. [In Persian]
- Hosseini, Morteza; Ebrahimi, Taleb. (2017). Study of the status of zoning in Iran and the desired criteria for zoning, Quarterly Journal of Rights of Nations, Year 7, Issue 25. [In Persian]
- Khani, Fazileh; Sadat-Mousavi, Somayeh. (2017). Analysis of the theory of spatial distribution in entrepreneurship and its role in the physical development of rural areas (Sulqan village), Scientific and Research Journal of Physical Development Planning, Year 2, Issue 3, Issue 7, Fall (2017), 116-99. [In Persian]
- Zali, Nader; Ahmadi, Hassan. (2014). Spatial organization of East Azerbaijan province with a regional planning approach in the perspective of the horizon, Regional Planning Quarterly, Year 4, No. 14, 56-74. [In Persian]
- Ziari, Keramatollah (2014). Principles and methods of regional planning, 6th edition, Tehran University Press. [In Persian]
- Tehran Province Planning and Budget Organization. (2018). Tehran Province Planning Program, Report on the current status of Tehran Province Spatial Organization, Chapter 5. [In Persian]
- National Planning and Budget Organization. (2019), Pathology of Land Planning in the National Planning System, Research Group on Land Planning, Development and Regional Balance, Center for Development and Foresight Research, Tehran. [In Persian]
- National Planning and Budget Organization. (2009). About the Fifth Development Program (Pathology of Development Programs in Iran), Office of Program and Budget Studies. [In Persian]
- National Planning and Budget Organization. (2018). Companion book on Land Planning, National Planning and Budget Organization Publications, First Edition, Tehran. [In Persian]
- National Planning Organization. (1972). Batel Regional Development Plan, Tehran, Iran. [In Persian]
- National Planning and Management Organization. (2001). Land Use Planning Studies (Past, Concepts and Current Conditions), Deputy for Economic Affairs and Budget Coordination, Regional Planning and Planning Office. [In Persian]
- Sarwar, Rahim; Jafarian, Babak; Borna, Reza. (2019). Identifying Key Factors Affecting the Future Status of Land Use Planning in Tehran Province with the Future Planning Approach. [In Persian]
- Albrechts, L. (2004). **Strategic (spatial) planning reexamined**. Environment and Planning B: Planning and design, 31(5), 743-758.
- FAO. 2020. **Strengthening civic spaces in spatial planning processes**. Governance of Tenure Technical Guide No. 12. Rome.
- Kaczmarek, T. (2016). **Administrative division of Poland-25 years of experience during the systemic transformation**. EchoGéo, (35)
- Lees, N. (2010). **Inequality as an Obstacle to World Political Community and Global Social Justice**. In SGIR 7th Annual Conference on International Relations (pp. 9-11).
- Liu, Y., & Zhou, Y. (2021). **Territory spatial planning and national governance system in China**. Land Use Policy, 102, 105288.

- Medeiros, E. (2019). **Spatial planning, territorial development, and territorial impact assessment.** Journal of Planning Literature, 34(2), 171-182.
- Paun, I. O., Mateoc-Sirb, N., Manescu, C., Mateoc, T., Vasile, G. O. S. A., & Banes, A. (2013). **A Study of Romania's Territorial Division and Regional Development.** Revista de cercetare si interventie sociala, 43, 80 .
- United Nation. (2008), **Spatial Planning.** New York and Geneva.
- Van Assche, K., & Djanibekov, N. (2012). **Spatial planning as policy integration: The need for an evolutionary perspective. Lessons from Uzbekistan.** Land use policy, 29(1), 179-186.
- Vigar, G. (2009). **Towards an integrated spatial planning?.** European Planning Studies, 17(11), 1571-1590.
- Wang, L., & Shen, J. (2016). **Spatial planning and its implementation in provincial China: A case study of the Jiangsu region along the Yangtze River plan.** Journal of Contemporary China, 25(101), 669-685.
- Ziegler, David (2000), **War, peace and international politics;** Newyork, longman 2000.
<http://www.nationalgeographic.org>.

پیوست

مهم‌ترین منطقه‌بندی‌های صورت گرفته در کشور که در قسمت سیر تاریخی برنامه‌های آمایشی و منطقه‌بندی بررسی شدند، در قالب نقشه در ادامه آورده شده است.

شکل (۹). مهم‌ترین منطقه‌بندی‌های صورت گرفته در کشور در سال‌های قبل و بعد از انقلاب اسلامی (۷۰ سال گذشته).

جدول (۸). لیست کارشناسان و متخصصان تکمیل‌کننده پرسشنامه

شماره	مقطع تحصیلی	تعداد	رشته تحصیلی	تخصص
۱	دکتری	۱۵	جغرافیای سیاسی-برنامه‌ریزی منطقه	آمایش سرزمین-
۲	کارشناسی ارشد	۹	شهری و منطقه‌ای-جغرافیا و برنامه‌ریزی	برنامه‌ریزی منطقه‌ای-
۳	کارشناسی	۱	شهری-آمایش سرزمین-اقتصاد	برنامه‌ریزی شهری